

ШЫЛН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгенээн

№ 86 (17034)

2005 чылдың
АВГУСТ 4,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.30
Садар өртээ — 3 рубль.

ЧАЗАК КЕЖИГҮННЕРИ студентилер-биле ужурашкан

Дүң, август 3-те, Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери республикадан дашкаар өөредилге черлеринде өөренип турар студентилер-биле чаңчыл болган ужуражылганы эрттирген.

Чазак Баштыңы Шериг-оол Дизижинович Ооржак баштайгы сөстү ТР-ниң Эртең болгаш өөредилге яамызының сайыды П.А. Морозовка берген. Петр Александрович: «Бо чылдың июль айда тускай мергежилдиг специалистер белеткээриниң талазы-биле чагыгны ажилдап кылган бис. АКШ-та чурттакчы чоннуң 24 хуузу, Россияда 30 хуузу, а Тыва-да ажилда хаара туттунган чоннуң

28 хуузу дээди эртемниг болуп турар. Россияның тургузуунда 61-ле чыл бактаап турар хиревисте, ол хөлчок эки түннел-дир. Социалисттик чылдарда безин чоннуң 24-25 хуузу дээди эртемниг турган. Эрткен чылын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың дээди өөредилге черлеринче ортумак школа доозукчуларының 37 хуузу дужаап кирип алган. Бо үеде Эртең болгаш

өөредилге черлериниң агентилелиниң дыңнатканы-биле алырга, боттары барып дужаап алган база телевириг өөренип турар студентилерни санаваска, Россияның дээди өөредилге черлеринде 3944 кижии өөренип турар. Бо чылын Россияның 62 дээди өөредилге черлери 1030, 31 ортумак өөредилге черлери 558 тускай чагыг езугаар олуттарны берген. Бо хүнде 550 кижини кирип алып

кылдыр сүмени берген. Өөредилге чериниң бодунга дужаап турар абитуриентилер база бар.

Республиканың Чазаа Тываның студентилери өөренип турар өөредилге черлери-биле доктаамал харылзажып турар. Республиканың школаларының доозукчулары шупту эртең чедип алзын дээш кызып, өөредилге черлери-биле дугуржулганы кылып келген бис. Сибирь федералдыг округтуң өөредилге черлери шупту телевириг апар чыдары харааданчыг. Студентилерге өөредилгезин чедишкениг доозуп алырын күзедим» — деп чугаалаан.

«Бо хүнде аңгы-аңгы хоорайларда студентилерниң боттарының саналдары-биле тургустунган ниитизи-биле 15 студентилер чыыштары, бот-башкарылгалары бар. Чылдың-на 10 хире аңгы-аңгы культура-массалыг хемчеглерни эрттирип турар бис.

Чазактан студентилер берге байдалдарга таваржы бээрге, материалдыг дузадан кадып турарын дилээр-дир бис.

(Уланчызы 5-ки арында).

Сергей ЕЛОВИКОВТУҢ тырттырган чуруктары.

НААДЫМГА УТКУШТУР

КАРЖЫЛАНМАСКА, МАЛ ӨЗЕР

Хоочун малчын Калаа Сагаачиевич биле өөнүң ишти Суваң Төмүрөвна Кулдунар.

Эрзин кожууннуң Тос-Булак адаанда Дедир-Боом деп черде хуу ажилдыг мурнакчы малчын Калаа Сагаачиевич Кулдуң малын азырап, чурттап орат.

Малы өзүп турарын ол чугаалап орду. Эът, дүк, сүттү садары берге. 1 кг хой дүгү — 8 рубль. Малды өстүрүрде, одар-белчинрин таарыштырар. Оон ыңай малга эки хамаарылгалыг бооп, оларга каржыланмаска, мал дыка өзөр. Эки оъткарып, семиртип аар. Амгы үеде оон малының деңгели

эки. Уруг-дарыгның күжү-биле-ле мынчаар өзүп чоруур мал бо дээрзин Калаа Сагаачиевич онзаллап демдегеп орду. Кыштаа Эрзин суурдан ырак эвесте, 3 км черде. Сигенни белеткевес, колдуунда 30 тонна хирени садып алып. Бир машина сиген — 1000 рубль болур. Бир пресс сигенни

30 рубльге алып. Дотация акшазын эрткен чылын албаан. Эрзин кожууннуң администрациязы отчедун будап алган болган. Сөөлгү үеде оор биле бөрү көвүдээн. «Ийи буттуг бөрүзү» оорлап-ла турар. Дөрт буттуг бөрүлөр көк хүндүс-ле аалдарның хой-өшкүзүнчө халдай бээр апарган. Оларның мал кадарып турар кижилерге чедирип турар хоразы улуг. Үндүрүглери төлөп турар. Ын-

чалза-даа езулуг үндүрүглөр амдызында бээр ам-даа четпейн турарын малчын дыңнатты. Дүктү Кызылда «Ураанхай» бүдүрүлгези чиик өртөккө садып ап турар. Эътти база-ла хоорайда эът садып-саарар кижилер 1 кг-ни 70-80 рубльге алып. Трактор садып алырынга, ТР-ниң Чазаа чээли берген болза эки-ле-дир ийин деп, Калаа Сагаачиевич күзелин чугаалады.

Мал эмчилери шоолуг келбес. Чазын хураган өлүп эгелээрге, хураган сыкырттып беричер дээримге, бир хураган сыкыртканы дээш 4 рубль төлө дээрнер. 300 ажыг хураганны сыкырттырга, дыка хөй акша төлээр апарган. Малга эң улуг айыылды тургузуп турар 4-5 хире аарыг бар. Оларга удур тарышкыннарны мал эмчилери халас чорудар ужурулуг. Ындыг тарышкыннар шуут чаңгыс-даа болбаан. Хоюн чогуу чылдың-на чугдуруп ап турарлар. Малга мал эмчилери ыяап-ла херек, мал бола аарый бээр.

Ыңчангаш уруг-дарыының, ал-боттарының күжү-биле хою 1000 ажыр өскен. Инек, бызаа, молдургазы-биле катый 100 ажыг, 50 чылгылыг. 80 чылдар үезинде малчыннап эгелеп турда, 10 шаа инектиг, 30 шаа хойлуг турганнар. Оон 25 чыл иштинде малы ыңдыг хөй кылдыр өскен.

(Уланчызы 2-ги арында).

Москва—Курган—Кызыл авиарейс

АРГЫЖАРЫНГА ТААРЫМЧАЛЫГ АПАРГАН

Мооң мурнунда РФ-тиң бирги Президентизи чораан Б.Ельцинниң Тывага чорааш, белекке «ЯК-42 Д» самоледу Кызыл—Москва аразынга пассажирлерни дорт аргыштырып турган болза, 2003 чылдың октябрь айдан эгелээш, ужудуушкунну соксаткан турган.

Ол самолеттуң капитал септелгезин авиакомпания «ИНТЕРАВИА» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилел кылгаш, бо чылдың август 1-ден эгелеп, Кызыл—Курган—Москва аразында пассажирлерни аргыштырып эгелей берген.

Самолет неделяда ийи катап Кызыл—Курган—Москва аразында пассажирлерни аргыштырар. Ол воскреснеде Москва шагы-биле 00.30 шакта Москваның Домодедово аэропортуңдан ужуп үнгеш, Кызылга 11 шак 35 минута турда ужуп келир. Кызылдан 12 шак 35 минута турда ужуп үнгеш, Москвага 16 шак 15 минута турда, ужуп чедер. Четвергте 00.30 шакта Москвадан ужуп үнгеш, пятницада 11 шак 35 минута турда Кызылга ужуп кээр, Кызылдан 12 шак 35 минута турда ужуп үнгеш, Москвага 16 шак 15 минута турда, ужуп чедер бээр.

Аргыжылганың өртээ кандыгыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. Ону тодаргайлап көргүзөргө мындыг: экономиктиг тариф чаңгыс талазынче 8500 рубль. Самолетта бүгү талазы-биле дериттинген бизнес-класстың салону бар, оон чаңгыс талазынче өртээ 15000 рубль. Пенсионерлерге чиигелдени берип турар, 55 хардан өрү назылыг херээжен кижилерге, 60 хардан өрү назылыг эр кижилерге самолет билединиң өртээ 7500 рубль. Оон-биле чергелештир 29 харга чедир аныктарга база 7500 рубль кылдыр көрдүнгөн.

Бир звес самолет биледин ыңай-бээр аргыжар кылдыр садып алып болза, оон өртээ 15300 рубль, азы 1700 рубльге чиигей бээр. Аныктарга болгаш пенсионерлерге ыңай-бээр аргыжарынга ажык хүннүн биледин садып алырын база чөпшээрел турар азы самолет биледин садып алгаш, кайы-даа хүнде ужуп болур. Ажыы-биле чугаалаарга, авиакомпания «ИНТЕРАВИА» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилел пассажирлерниң аргыжарынга, таарымчалыг байдалды тургузар боттуг хемчеглерни алганы өөрүнчүг.

Сергей ХЕРТЕК.

КАРЖЫЛАНМАСКА, МАЛ ӨЗЕР

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Ол аалдың коданындан тергин эки тыва уксаалыг кошкарлар үнүп турар. Инээ-даа, чылгызы-даа тыва уксаалыг. Тыва мал кышка шыдамык дээрзин Калаа Сагаачиевич чугаалап орду. Тывага кижэи бүрүзү ынчаар ажылдап, мал өстүрүп эгелээр болза, чон-даа тодуг-догаа чурттаар, оор-даа чок болур. Оор кижилер дээрге-ле ажыл кылыксакас, чалгаа, белени-биле өске кижэи малы оорлап чоруур эң багай шынарлыг кижилер-дир.

Бо чылын оларның дүгү сатынмаан. Кидис кылып алыксап турарлар. Хойну Эрзинге 1500 рубльге садарга албас. Ынчангаш колдуунда Кызыл хоорай кириер

апар. Ынчангаш мал азыраарына эң шаптыктыг чүүлдер: оор, эът, дүк, сүт садып алыр черлерниң чогу. Ынчангаш Эрзинге болгаш өске-даа кожууннар төптөринге эът, дүк, сүт хүлээп алыр белеткел конторалар организастан тургузуп каарга, мал азырап чоруур кижилерге улуг деткимче болурун малчын чугаалап орду.

Оон ыңай бо хөй мал азырап чоруур өг-бүлениң бир онзагай чүвези — Кызылдан чурттаар чери чок турган бир өг-бүлө экеп алгаш, кыштаан кадартын, ажылга хаара тудуп турары. Оларның күш-ажылын аш-чем, акша-төгерики-биле төлеп берип турарлар.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧИЙ-ОЛДУН тырттырган чургуу.

Баян Белек — чылгычы. Кулдуун Эртинге — агроуниверситеттин 3-кү курсунун студенти.

Ымажап Омак — Эрзин школасының 8-кү класының өөреникчизи, малчынарның чайгы дузалакчысы.

Одарда чылгы.

Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң начальниги К.Ф. Никифоровтун кичээнгеинге

ЧҮС КАТАП ДЫҢНААРЫНЫҢ ОРНУНГА...

Чамдыктарывыс хөөреглээр-даа боор-дур: бир-ле даргага кирген болур. А оозу—чугаалажып көөр мен дээр боор, азы хоорайның мэриязынга чораан боор. Мэр боду чок болду, ора-лакчызынга кирдим, даргазы келирге, ол кирер болду, шын айтырыг-дыр диди. Ам черле бир чүве болур эвеспе-даа дээр.

Дылы-биле дыт ужуруп, аксы-биле аал көжүрүп турарывыстың ужуру — мындыг айтырыг. Кызылдың пассажирлер АТБ-зинде чаа автобустар кээп турары эки-дир. Ынчангаш шаанда турган 5 дугаарлыг автобустун маршрутун катап ажыдып алза деп, хөй-ле шуугап турарывыстың ужуру ол. Амгы үеде Кызылдың бүгү автобустары (хуу-даа) хоорайның чүгге соңгу талазы-биле чоруп турар. А мурнуу талазы-биле автобустар халышпайн турар. Моон мурнунда болза 5 дугаарлыг автобус хоорайның соңгу-даа, мурнууда-далаларын тавартып, хоорайның иштине биче долгандырыгы кылып чоруп турган чүве. Чонга ол таарымчалыг бооп турган. Амгы үеде пассажирлер (мурнуу чүктүң пассажирлери) ону күзеп турар. Ында чоруп турар «Газельдер» бүдүн долгандырыгы кылбайн турар. Оон ыңай, оларга олурары айылдыг: мурнай хөй пассажирлер алыр дээр далажыр, коргунчуг. Соңгаларын дуй тырып алгаш, дыка хөй улусту тырып алыр. Кижэи ынаар киргеш, оожум олуруп алыр азы чедер дээр чेरинге таптыг дүжө бээр байдал чок. Олуруп чадап, үнүп чадап чыдырда-ла, халып, ыңай болур. Кырган улуска аңаа олурары халалыг.

5 дугаар автобусту чорударын Константин Федорович Никифоров даргавыстан хөй пассажирлернин мурнундан диледим. Хөй дыңнаарының орнунга «Шын» солундан чаңгыс катап номчуп алганы дээр дээр солунга бо айтырыгы бижидим.
Уван-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ТАРАА-АМЫДЫРАЛДЫҢ АЛДЫНЫ

Россияның, Тываның-даа удуртулгазын амгы үеде дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи—чединмес, яды амыдыралдыг кижилерге дузалаары, оларның амыдыралының байдалын болдунар-ла аргалары ажыглап тургаш, экижидери бооп турар. Ол—шын, чөптүг айтырыг.

Чугула бо айтырыгга хамаарыштыр РФ-тин Президентизи В.Путин айтыралдарына каш-даа катап чугаалап, улуг сагышты салып турарын кончуг чөптүг деп санап турар мен. Ынчанмастың аргазы чок, ол хөй санныг ажы-төл, кырган, чалыы кижилер шупту — Россия күрүнезиниң хамаатылары-дыр.

Ынчангаш бо чугула айтырыг чурттуң бүгү-ле эрге-чагырга органдарының хүн бүрүдө кичээнгеиниң төвүндө турары чөптүг. Бистиң Тываның Чазаа база аңаа хамаарыштыр хөй доктаал, хем-чеглерни хүлээп ал келген. Социал хөгжүлдө яамызы, кожууннар чагыргалары ону күүседери-биле хемчеглерни ажылдап кылып, болдунар шаа-биле ачы-дузазын чедирип турарын номчуп, дыннап турар-дыр бис. Чижээлээрге, чединмес кижилерниң даңызын тургузуп, картошка, ногаа тарып алзын дээр үрезиннерни берип, хөмүрнү безин сөөртүп экеп берип турар-дыр, социал төптөрни база тургускан ажылдап турар. Чамдык школалар, башкылар, өөреникчилер безин ачы-дузазын чедирип турары дээрге-ле база улуг салышкын-дыр. Ол-ла ачы-дузаны үзүктелишкун чокка доктаамал чедирери берге болуру чугаажок. Ында көрүп каан хөй акша-хөренги бар эвес, албан черлери, социал төптөр харын-даа доктаамал эвес-даа бол, дузазын чедирип турары дээрге оларның тывынгыр, сагынгыр ажылы-дыр деп үнелээр ужурулг.

Кижиниң амыдырап-чурттаары дээрге шак, хүн бүрүдө-ле болгай. Ында кайда-бир удаа дуза

дан башка, чон массалыы-биле тарааны тарып алыр аргазы чок бооп турар. Бистиң республика иштинге хамаанчок, шыырак дээр крайлар, областарда безин тараа бүдүрүлгезин көвүдөдириниң аргазы бергедеп келгенин төп солуннарда бижип турду.

Чүгө дээрге мурнунда турган колхоз, совхозтарның ажыглап турган машина-техникалары үндүр бижиттинген, үптеттинген, артык кезектери тывылбастаан, тып-даа алырга, өртзөнгө, кывар-чаар материалдар араттар-даа, өске-даа кижилер күш чедер аргазы чок болган.

Бо амыдыралга эргежок чугула айтырыгларны чүглө РФ-тин Чазааның деңгелинге шиитпирлээрин чедип албас болза, чүгү-даа бүтпес. Барыын Европа чурттарында ышкаш биче күштүг, хөй кывар-чаар материалдар чарыг-давас, кижилер садып ап шыдап-тар техникалардан кылып үндүрерин чоккоку чылдарда шиитпирлээрин регионнар удуртукчулары сүмележи, дугуржуп алгаш, Президентге, Чазакка тургузуп, дилегден киірзе, черле өөренип көөр болгу дег. Бир эвес чөпшээрээш, Чазак чери айтышкын бериптер-ле чүве болза, бүгү делегейниң чурттарын кайгаткан кандыг бүдүрүлгелер, заводтар бисте чок деп, чүглө Чубайстың эгелээшкени-биле «хуужуткан» дээр дуй шаап каан, дадарып, үрелип анаа турарлар. Ону ажылдадыптар болза, чыл-даа четпес, хөй техниканы бүдүрүптөр, биче күштүг, чиик өртектиг аан. Ынчан араттар, чон-даа демнежип тургаш садып ап, тараа бүдүрүлгезин чайгаар-ла көвүдөди бээр. Ол-ла хемчеглерни ботландырар чүве болза, эвээш-биче-даа бол, ажыл чок улустун саны база кызырлыр.

Амыдыралды экижидериниң үндезини — чүглө тараада.

Ондар ШАГДЫР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Суг шыгжамырының шинчилелдери

Сөөлгү үеде Саян-Шушенск суг шыгжамырының дугайында солун-сеткүүлдерге хөйүнү бижип турар апарган. А бистиң номчукчуларга бараалгадып турарывыс бо чүүлүвүс 25 чыл бурунгаар суг шыгжамырын ажыглагач киирериниң бетинде, баштайгы эртем-шинчилел ажылдарының дугайында.

Сибирь регионунуң шыырак дээр эртемденнери бо үеде чедир ам-даа Улуг-Хем кожуунуң чагыргазы-биле быжыг харыл-заалыг ажылдап турар. Олар кожуунуң удуртулгазының бо угланышкынга ажылын улуу-биле үнелеп, оон черин, чонунуң хүн бүрүдөгү амыдыралын эки билерин демдеглээр.

1970 чылдарда Саян-Шушенск суг шыгжамырының суг адаанга баар черлерин шинчилээр талазы-биле программаны Россияның Эртемнер академиязының Сибирьде салбырының Новосибирскиде хөргүн шинчилелиниң болгаш агрохимияның институтунун эртем ажылдакчызы, биология эртеминиң доктору Аргента Антониовна Титлянова бир дугаар эгелээн. Ажылдың кол угланышкыны — экологтуг, хора чок сугнун энергиязын ажыглаары, келир үеде чүү болуп болурун баш бурунгаар сагындырары, суг шыгжамырының бойдуска болгаш кижиге салдары база суг шыгжамырының ажыгалындан экономикаңыг ажыкты алары.

Оон бээр хөй чылдар эрткен, ынчалза-даа кожуун чагыргазы, кожуунуң чону-биле ажыл-агыйы харылзаа хевээр. Ындыг болганда, чагырга чери биле эртемденнерниң бот-билчилгелиг ажылы кескү түнчелдерни бээр чугаажок. Улуг-Хем кожууну С.В. Неделин удуртуп тургаш, улуг дузаны ол эртемденнерге чедирип турган. Амгы үеде кожуун чагыргазының даргазы Виктор Кууларович Пюрюна эртем-шинчилел ажылын үнелеп, кожуунга бо ажылдарның түнчелин чугулап, Новосибирскиниң болгаш Кызылдың эртемденнеринге улуг дузаны чедирип турар.

Тываның бойдус курлавырларының эртем-шинчилел институтунун улуг эртем ажылдакчызы, география кафедрасының эргелекчизи, биология эртемнериниң кандидаты Анна Доржуевна Самбуу Новосибирскиниң эртемденнериниң удуртулгазы-биле Саян-Шушенск суг шыгжамырының салдары-биле экосистемаларны өскертип турарының дугайында эртем-шинчилел ажылын уламчылап турар. Эртемденниң дузалакчылары — Тываның күрүне университетиниң студенттери: Алексей Дамалай, Альберт Дабыдай, Антонина Ховалыг, Роман Ярын, Айлана Сарыглар. Олар суг шыгжамырының девискээринде өрт-сигенниң, хөргүнүнүн экосистемаларын өөренип шингээткенниң түнчелинде, бедик деңгелде курс ажылдарын камгалаан, университеттиң эртем-шинчилел конференциязынга бирги черлерни ээлеп келгенер. 2003, 2004 чылдарда Абаканга эрткен «Мурнуу Сибирьниң экологиязы» деп Бүгү-делегей конференциязынга 2 биле 3 дугаар черлерни ээлээр.

Эртем-шинчилел ажылдары ам-даа уламчылавышаан. Улуг-Хем кожуун чагыргазынга чылдың-на улуг дузаны чедирип турары дээр четтиргенивисти илеретпишаан, ажыл-агыйына улуг чедишкенини күзээр-дир бис.

Анна САМБУУ,
биология эртемнериниң кандидаты.

Мал чемпинг белеткели

Курлавырларны чедимчелиг ажыглаар

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле бердинген планныг көргүзүлгелерни күөседир сорулга-биле кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдери-биле тодаргай ажилдарны чорудуп эгелээн.

Республиканың шупту ажил-агыйлары 2005-2006 чылдың мал кыштаглаашкынынга 106,0 муң тонна сугенни кезип белеткээри көрдүнген. Ооң ишинде: көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери – 13,8 муң тонна сугенни, арат ажил-агыйлары – 11,0 муң тоннаны, чурттакчы чон болгаш организациялар дес-дараалаштыр 80,0 болгаш 1,2 муң тоннаны. Бо чылдың дүжүдүндөн 27,0 муң тонна саваны белеткээри көрдүнген. Ооң-биле чергелештир 12,0 муң тонна тарааны мал чеминге белеткээр. Ниитизи-биле республиканың бүгү деңгелдиң ажил-агыйлары малдың баш санынга онааштыр 67880 тонна мал чемин белеткээр, ол одарның мал чемин санаваска, бир башка онааштыр алырга, 3,5 центнер болур.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы мал чеминиң белеткелиниң планын кожуун бүрүзү-биле дугурушкан. Бо чылдың июль 25-тиң медээзи-биле алырга, республикада бүгү деңгелдиң ажил-агыйларында мал чеминиң белеткелиниң дараазында техниказы бар: трактор МТЗ 987, ооң б61-и ажилдаарыга белен кылдыр септеттинген азы 67 хуузу. Чүк сөөртүр машиналарның ниити саны 743, ажилдаарыга белени 397 (53,4 хуузу), суген кезер 241 машиналарның 180-и ажилдаарыга белен (74,7 хуузу), грабльдериң 86 хуузу ажилдаарыга белен кылдыр септеттинген, 33 пресс-подборщиктерниң 20-зи ажилдаарыга белен. Шупту мал чемин белеткээр техниканың 75

хуузу коллективтиг бүдүрүлгелерге хамааржып турар.

Кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдериниң берген медээзи-биле алырга, мал чеминиң белеткелинге 165 бригадалар болгаш звенолар киржир. Мал чеминиң белеткелинге 379 тракторларны, 222 суген кезер тракторларны, 147 грабльдериң хаара тудары көрдүнүп турар.

Республиканың ажил-агыйлары бо хүннерде чайгаар үнген суген кезилдезинче массалык-биле кирип эгелээн. Ооң ишинде республиканың улуг бүдүрүлгелери Би-Хем кожуунунуң “Красный пахарь” көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи, Таңды кожуунунуң “Балгазын” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези, “Сосновское” дуржулга бүдүрүлгө станциясы. 2004 чылга деңгээрге, суген кезилдезиниң темпизи куду деңгелде чоруп турар. Бо хүннерде ниитизи-биле республикада 2174 га черниң тарымал болгаш чайгаар үнген сугенниң кезилдезин чоруткан, 2004 чылдың ол-ла үези-биле деңгээрге, 85,2 хуу эвээш болуп турар. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери 2098 га черден 1846 тонна сугенни ажаап алган, эрткен чылдың бо үези-биле деңгээрге, 14,3 муң тонна эвээш болуп турар.

Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Би-Хем, Таңды болгаш Кызыл кожууннар мал чеминиң белеткелинге организастиг киргеннер. Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Каа-Хем кожууннарның бүгү деңгелдиң ажил-агыйлары мал

чеминиң белеткелин кончук кошкак темп-биле чорудуп турарлар. Чижээлээрге, бо хүннерде Бай-Тайганың ажил-агыйлары 75 тонна сугенни, Сүт-Хөл 65 тоннаны, Каа-Хем 21 тоннаны, Тес-Хем 48 тоннаны, Чеди-Хөл 17 тоннаны, Тожу 15 тоннаны тус-тузунда белеткээр болуп турар.

Ооң-биле чергелештир Чаа-Хөл, Эрзин болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарда бо хүннерде чаңгыс-даа тонна мал чемин белеткетиң мезэн болуп турар. Суген кезилдезиниң агротехниктиг хууаазын эрттирбейн чорудар талазы-биле тодаргай хемчеглери кожууннар чагыргалары алыры негеттиниң келген. Бир дугаарында, кожуун чагыргалары кывар-чаар материалдар айтырыын баш удур шиптирлээр болгаш сумулар база ажил-агыйлар аайы-биле хол-биле суген кезер ажилды тускай уланышкынныг организастиг чорудары чугула апарган. ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы Мөңгүн-Тайга болгаш Эрзин кожуунунуң удурткучуларын өске кожууннарның девискээринден мал чемин белеткээр-биле керээни чарып алырын сүмелеп турар. Республиканың көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге кывар-чаар материалдар садып алырынга, 1614 муң рубльдиң акша-хөреңгизи хереглеттинип турар.

Республикада мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле ажилдар-биле кады көдээ ажил-агый культураларының дүжүдүнүң ажаалдазының белеткел ажилдары чоруп турар. Бо чылын республиканың шупту ажил-агыйлары 32,0 муң га шөлдүң тараазын ажаап алыры көрдүнүп турар, ооң-биле чергелештир 4,1 муң га

шөлдүң картошказын казар болгаш 1,1 муң шөлдөн ногаа культураларын ажаар.

Акша-хөреңги курлавырларының кызыгаарлаашкынының чиди-биле тургустунуп турар байдалында, ажил-агыйларда комбайн септелгезиниң талазы-биле ажилды берге байдалда эгелеп турар. Амгы үеде көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүчүлери дүк болгаш өске-даа көдээ ажил-агый продукциязын саткан акша-хөреңгизиниң хире-шаа-биле кывар-чаар материалдары садып ап, техниканың артык кезектерин тыптынып ал турар. Өчүнүн кандыг-даа хевириниң хамаарылгазы чокка ажил-агыйның шупту деңгели кывар-чаар материалдар, артык кезектер садып алыры-биле акша-хөреңгиниң чамдык кезини ынаар угланды-рарын албан чуруму-биле көөрүн кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринге болгаш кожуун чагыргаларыга ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы сүмелеп турар. Мооң мурнунда чылдарда шак ындыг арга-дуржулганы Барыин-Хемчик, Бай-Тайга, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл болгаш Кызыл кожууннар ажыглап турган.

Ажил-агыйларда дүжүт ажаалдазының ажилын чорударына санаттынып турар 184 комбайннарны, 88-и белен, ооң ишинде көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларына санаттынып турар 164 комбайннарны 68-и септеттинген. Дүжүт ажаалдазынга чедир 85 комбайннарны септээр. Чеди-Хөл, Тес-Хем, Чаа-Хөл болгаш Сүт-Хөл кожууннарда техника септелгези хожудап турары бил-

динип турар. Көрдүнген агротехниктиг чурум езугаар бир комбайнга 132 га шөл онаажыр болза, бистиң республикада тараа ажаалдазының үезинде бир комбайнга 183 га шөл онаажып турар. Ол көргүзүгү кожууннар аайы-биле тодаргайлап көргүзээрге: Барыин-Хемчик кожуунда бир комбайнга – 158 га, Сүт-Хөлге – 225 га, Би-Хем кожуунда бир комбайнга көрдүнген хемчээлинден 2,4 катап хөй болуп турар.

2005 чылда республикага тараа культураларын ажаап алыр кывар-чаар материалдар садып алырынга, көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүчүлеринге, 3705 муң рубль хереглеттиниң турар. Ооң-биле чергелештир, дүжүт ажаалдазынга техника белетке-ли-биле холбаштыр көдээ ажил-агый культураларының чаа дүжүдүн хүлээп алыр тараа, картошка болгаш ногаа шыгжаар черлерни, складтарны баш удур белеткээринче улуг кичээңгейни угланды-рары чугула.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы дүжүт ажаалдазынга киржир бригадаларны болгаш звеноларны бедик мергежилдиг ажилчыннардан организастиг тургузарынче, мал чеминиң белеткелиниң темпизин улгаттырары чедип алырынче болгаш кол кичээңгейни дүжүт ажаалдазынга киржир көдээ ажил-агый машиналарының септелгезиниң талазы-биле тодаргай хемчеглери алырынче база 2005 чылдың көдээ ажил-агый культураларының ажаалдазынче үезинде киреринче улуг кичээңгейни салып турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Спутник

харылзаазы-биле

“Тывахарылзаанформ” ажык акционерлиг ниитилелдиң Мугур-Аксында электри-харылзаа шугуму сөөлгү үеде чылдан чылче улам эки ажилдап, ооң хөй эвес кижилиг коллективи бедик көргүзүлгелерни чедип турар.

Чонга харылзааның янзы-бүрү ачыдуазын чедирер болза, боттарыга орулга кирип алыр талазы-биле чогаадыкчы езу-биле ажилдап турар дээрзин сан-чуратайлар бадыктап турар. Каш чыл бурунгаар оода чадаарда Мугур-Аксы – Тээли азы Кызылче телефон долгаары түвектиг-ле турган дээрзин чон ам чугаалажып турар.

— Сөөлгү үеде харылзааның дыка экижээн чылдагааны – бүгү чүве мында тургускан амгы үениң чаа техникасында болуп турар-дыр ийин – деп, Тываның электри-харылзаазының хоочуну, ук участоктун начальниги Олег Тырысович Монгуш улуг чоргаарал-биле кыска тайылбырны берип турар.

Бирээде, мында “Интернет” харылзаазын тургусканы онзагы черни ээлеп турар. Ооң ачызы-биле чүгле Тывада, Россияда эвес, харын делегейниң кайы-даа чурттарында чүү болуп турарын оон билип ап болур болгаш янзы-бүрү медээлерни оон дораан-на чорудуп болур. Ол байтык, кайда кандыг бараан бар болдур, ооң өртек-үнезин-даа тодаргайлап билип ап болур. Ажыы-биле чугаалаарга, кандыг медээ, чүү херек болдур каш минута ишинде оон ап болур. Ооң өртек-үнези ындыг-ла кончук аар эвес.

Оон аңгыда, 300 номерлиг чаа спутник харылзаазын тургускан, та кайы чуртке долгаарын бодун бил!

Үште, электрондук почта харылзаазын чурттакчы чон-даа, оон-моон келген аалчылар калбаа-биле ажыглап турар апарганы өөрүнчүг. Харылзааның бо хевирин республиканың өске кожууннарда чок болуп турар. Ынчангаш ону Мугур-Аксынга

МӨНГҮН-Тайгадан медээлер

салганы-даа таварылга эвес.

Бо хүннерде ында 2 оператор компьютерлерде ажилдап турар. Оон аңгыда, 2 электромонтерлуг. Олар харылзааның чаа хевирлериниң талазы-биле тускай курстарны эрткен, практика кырынга ажилдааннар. Оларның аразында электри-харылзаазының хоочуну Анчымаа Шыраповна Иргит даанган ажилын тергийн шынарлыг күөседип турар.

Септел дооскан

Кожуун төвүнүң төп чунар-бажыңының дерилгелери үрелгеш, кезек үеде ажилдавайн турган.

Чоокта чаа ону катап эде кылгаш, ажилдаткан. Кызылга бодаарга, ында чунарының өртээ дыка чиник.

Хөмүрнү сөөртүп эгелээр

Кожуунун одаар чүүл складында бо хүннерде хөмүр төнгөн.

Ынчангаш чагырга чериниң удуртулгазы ооң сөөртүлгезин организастиг талазы-биле хемчеглери ап эгелээн.

Чаа пилорама ажилдаар

Кожуун удуртулгазының дыңнадып турары-биле алырга, чоокта чаа пилораманың бүгү дерилгелерин Мугур-Аксында эккелген.

Ону тус черниң специалистери бо хүннерде чыып, салгаш, чонга дилиг материалдарын болгаш тудугга хереглээр янзы-бүрү кылыгларны, хирээдини садарын организастиг деп турар. Бо дээрге, Мөңгүн-Тайганың чонунга кончук чугула чүүл болуп турарын демдеглес аргажок.

Найыралды алгавышаан...

Чурттар аразының спортчуларының “Найыралдың начыны” аттыг чаңчыл

болган спортчу байырлал Мугур-Аксының төп стадионунга үш хүн үргүлчүлээш, доозулган.

Бо удаада аңаа Моолдун Убса-Нур, Баян-Өлгий аймактарында, республиканың дыка хөй кожууннарында, сумулардан 300 ажык янзы-бүрү улуг-бичии спортчулар киришкен.

Улуг улус аразында тыва хүрешке республиканың “Чаан мөгези” Аяс Монгуш шүглүп үнгеш, “ИЖ-Планета” деп мотоцикл-биле шаңнаткан. Ооң акызының огу Айдемир Монгуш үжүүрлешкеш, өңнүг телевизор-биле шаңнаткан. Үшкү-дөрткү черлерни Маадыр Монгуш биле Улуг-Хемден аныяк мөгө Эдуард Самбуу олар үлешкеш, улуг өртектерге белектерге төлептиг болганнар.

15-18 хар чедир 90 хире аныяк мөгелер хүрешкен. Аңаа Өвүрден Алексей Монгуш шүүлгеш, алдын медальды, 5000 рубльди база бирги чергениң дипломун чаалап алган. А Начын Монгуш үжүүр былаашкаш, 3000 рубльди, мөңгүн медальды чаалап алган. Үшкү-дөрткү черде – база-ла Өвүрнүң мөгелери Али Донгак, Сайдаш Монгуш олар болуп, тус-тузунда 2000-2000 рубль шаңналды чаалап алганнар. Аныяк мөгелерни сески черге чедир хамык спонсорлар акша-биле “оваалап” каапканын чон сонуургап, магадаан.

Оон аңгыда, спорттун хоочуну, Мөңгүн-Тайгадан бирги спорт мастери Алексей Хертектиң шаңналдары дээш 10 хар чедир бичии оолдарның салыгларын, 30, 15 км хемчээлге челер, маңнаар аъттар чарыжын, аът дерилгезиниң көрүлдезин, эр-херээжен улус аразынага волейбол, шыдыраа маргылдааларының тиилекчилерин шаңнаан.

Спортчу байырлал үезинде концерт, тускай оюн-тоглаа хөйү-биле эрткилээн, корум-чурум эки болган.

Виктор КАРА-САЛ.

Ажыктыг аргалар херек

Сөөлгү хүннерде Чазакта амыдыралга херектиг аргаларны келир үениң аныяктарына тускай өөредилге чорударының дугайында чугаалажып турарын дыңнааш, бо кижиниң сеткили өөрүп келир-дир. Кожууннар, сумулар аайы-биле амыдыралга хереглээр эт-сеп септээр мастерскаялар чайгаар негеттинип турар апарган, аңаа ажилдаар мастерлер чок болгаш ийи-чаңгыс «боттары салым-чаяанныглар» чүү-хөө чүвени эдип, септел турар апарган.

Бистиң бо барыин талакы кожууннардан телевизор, соодукчу ышкаш эт-сеп үрелгенде, ону септедирде Кызылче 300 ажык км черге сөөртүр, аңаа аппаарга ээлчег база бир улуг айтырыг болу бээр. Шаанда Ак-Довурак хоорайның чуртталга коммунал эргелелинге соодукчу септээр салбыр турду, ол барда шору чүве. Ам ол чер дүшкен, хөөкүй чон үрелген эт-севин Кызылче чедирип шыдаас, бажыңнарында ажык чок турар. Мону бодааш, ам база катап Ак-Довуракка ол мастерскаяны ажытпышаан, аңаа ажилдаар мастерлерни өөредип алырын амыдырал боду негеп келди.

Бир эвес Ак-Довуракка ындыг мастерскаяны ажыдып алыр болза, Бай-Тайга, Сүт-Хөл чоок кожууннар амырай бээр ийик. Мен бо дугайын кожуунуvus солунунга сүмелээр бодал орумда, ону «хоруг-дап» каапкан, ам чүгле чаңгыс ынаныштыг «Шынывысче» дилеп бижип орап ужурум ол, чаңгыс ол шыдаар. Чазак мону дыңнааш, кайда, чүү херектин дораан эскерип кааптар.

Бады ООРЖАК.

Кызыл-Мажалык.

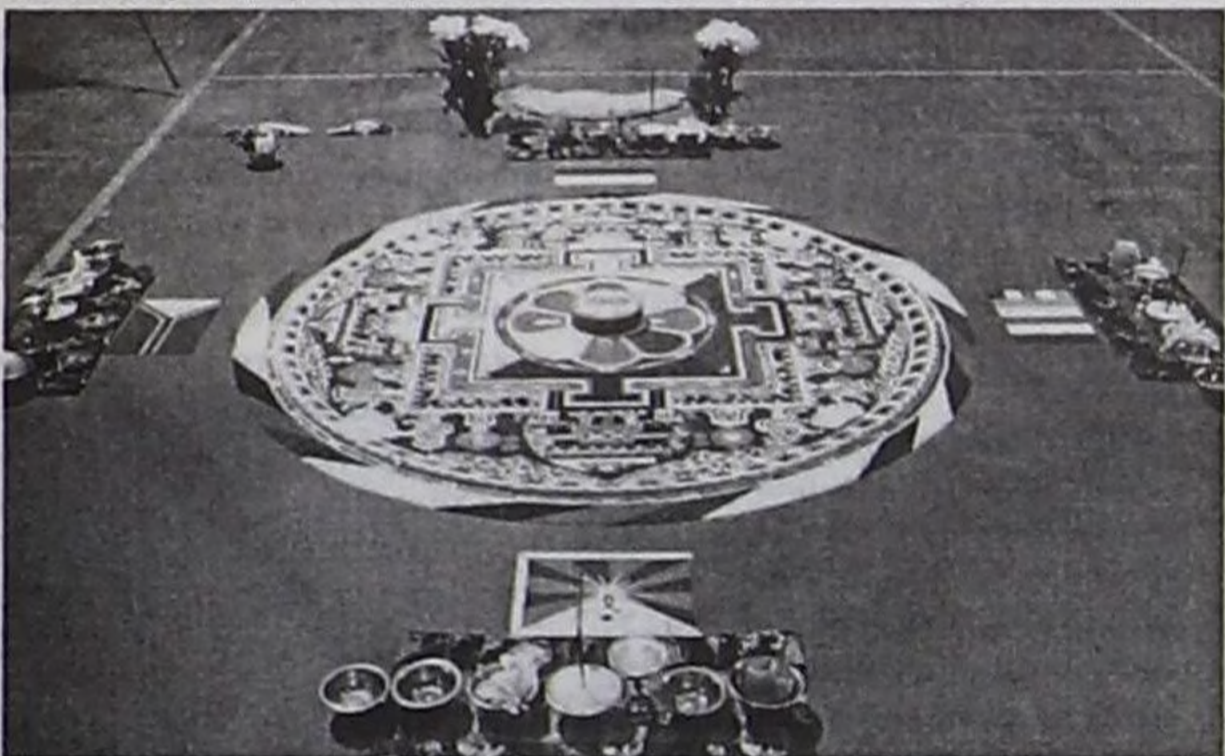
Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга

ЧОНГА АЖЫКТЫГ, УЖУР-ДУЗАПЫГ

Чырыткылыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскааткан "Далай-Лама - кээргелдиң Бурганы" деп шажынчы езулалдар байырлалын Индияның Гюдмед Тантра хүрээзиниң лама-башкылары Тыва Республиканың найысылалы Кызылга эрттирген. Ооң доозулганынга тураскааткан байырлыг езулал республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга август 2-де болуп эрткен. Сарыг шажынның чүдүкчүлери, аалчылар культура ордузунга сыңмас кылдыр чыылган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак сөс алгаш, чыгып келген чүдүкчүлерге, аалчыларга байырны чедиргеш, шажынчы езулалдар байырлалынын

дирип турары Чырыткылыг Башкы Далай-Ламаның мерген угаанныг философиязын, сарыг шажынны непередиринге улуг рольду ойнап турар, ынчангаш Тывада ша-

организацкылары Индияның Гюдмед хүрээзиниң лама-башкыларынга, ооң деткиччилеринге Тыва Республиканың Чазаның, сарыг шажынның чүдүкчүлериниң база бодунуң өмүнээзинден өөрүп четтиргениниң чылыг сөстөрүн чугаалаан. Бо байырлалды эрттирип турар үеде Тываның чүдүкчүлери Чырыткылыг Башкы Далай-Ламаның амыдыралынын, ажил-чорудулгазынын, өөредииниң дугайында хөйну билип, өөренип алганын демдеглээн. Ону чүдүкчүлер фото-чуруктар делгелгезин, документалдыг киноларны көргеш, Далай-Ламаның угаадылыгы, буян долган өндүр чырык сөстөрүн дыннап тургаш, шиңгээдип алган. Бо бүгү чурттакчы чоннуң сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынар кижизидилгезинге улуг рольдуг болган.

Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Лама 1992 чылда Тывага моорлап келгеш, сарыг шажынны катап тургузарынын эгезин салган. Ооң хүн бүрү удуртулгазы-биле Индияның лама-башкылары Тывага сарыг шажынны непередир, делгередир дээш могаг-шылаг чокка ажилдап келгеннер. Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Тывага ийи удаа чораан, 2003 чылда ооң Калачакра Бурганның Өөредиин организаастааны республикага ажыктыг болганын Дарга айыткан. Индияның билии шыырак, мергежилдиг лама-башкыларынын Тывага чылдың-на кээп, боттуг дузаны че-

жынның чүдүкчүлериниң саны көвүдеп орат.

Чырыткылыг Улуг Башкы Далай-Ламаның делегейге тайбыңны, кижилерниң эргелерин камгалаар дээш, Будда Бурганның буяныг Өөредиин непередир дээш чорудуп турар могаг-шылаг чок ажил-чорудулгазынга чедишкннерни, аңаа быжыг кадыкшылды, хөй чылдарда чурттаарын Шериг-оол Дизижикович йөрээген. Улуг Башкының Россияга, ооң иштинде Тывага моорлап кээп, хөйге буяныг, ажыктыг ажил-чорудулгазын кылырын түңнелинде күзээн.

Ыдыктыг Башкы XIV Далай-Ламаның Хамаарышпас Күрүнелерниң Демнежилге чурттарында, Россияда болгаш Моолда төлээлекчи Таши Индияның Гюдмед хүрээзинден келген лама-башкыларга Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскааткан шажынчы байырлалды эрттиреринге улуг дузаны чедиргени дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржакка, Тываның Камбы-лама эргелелинге, ооң лама-башкыларынга, организаастыг комитеттиң даргазы А.Ш. Бодур-Ооржакка өөрүп четтиргенин илереткен.

Тывалар биле тибеттерниң аразында найыралчы харылзаалар шаандан бээр турганын ол айыткаш, ийи чурттуң культуразында, шажын-чүдүлгезинде дөмейлешкек чүүлдер барын тайыл-

бырлаан. Ол найыралчы харылзаалар элээн хөй чылдар үзүктелген соонда эрткен чүс чылдың тозан чылдарында катап тургустунган. Аңаа Улуг Башкы Далай-Лама хуузуна улуг рольду ойнаан. 1992 чылда ол Тывага келгеш, сарыг шажынны, ооң философиязын непередир улуг ажил-херекти эгелээн, ол амгы үеде чедишкнниг уламчылап турарының чижектерин ол чугаалаан. Тывада хүрээлер туттунган, эртемниг ламалар немешкен, өөренип турар хуурактарның, чүдүкчүлерниң саны көвүдээн. Бо ажил-херек моон сонгаар чедишкнниг уламчылаар дээрзинге бүзүрелин төлээлекчи илереткен.

Тываның Камбы-ламазынын оралакчызы Мерген Монгуш башкы сөс алгаш, Чырыткылыг Башкы Далай-Ламаның мерген угаанныг удуртулгазы-биле Индияның лама-башкылары Тывага сарыг шажынны непередир дээш чорудуп турар хөй талалыг ажил-чорудулгазынга улуг үнелелди бергеш, оларга өөрүп четтиргениниң сөстөрүн чугаалаан.

Тыва Республиканың Чазаның, Тываның Камбы-лама эргелинге, байырлалды эрттирер оргкомитетке "Далай-Лама - кээргелдиң Бурганы" деп байырлалды эки организаастап эрттиргени дээш өөрүп четтиргенин Индияның Гюдмед хүрээзиниң тантра доктору Дава Дхондуп чугаазынын эгезинде илереткен. Чыылганнарга, ылангыя аныктарга эртем-билиглиг доктор чагыларын берген. Арагалаарын шеглээрин сагындырган, ол дээрге бүгү-ле багай херектиң, кем-херек үлгедиишкннинин, кижиниң кадыын баксырадырынын, ажилдаар арга-шинээн кудуладырынын үндезини деп ол санаан. Ынчангаш ооң-биле өңүктешпезин дилеп, чагаан. Тываның төлөптиг кижилери болур дээш сагыш-сеткилден багай чүүлдерни арыглаар, угаан-медерелди байлакшыдар, сарыг шажынның философиязын өөренир, ол дээрге меделдиг болур дугайында эртем болур дээрзин айыткан. Тывага сарыг шажынны, ооң философиязын непередир бүгү-ле аргалар болгаш курлавырлар, чогумчалыг ажилдап шыдаар Камбы-лама эргелели, лама-башкылар барын түңнелинде чугаалаан.

Чырыткылыг Башкы XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскааткан «Далай-Лама - кээргелдиң Бурганы» деп байырлалды эрттирип келген Индияның

лама-башкылары сарыг шажынны, Далай-Ламаның өөредиин

непередир талазы-биле улуг ажил-херекти кылганы дээш өөрүп четтиргенин оргкомитеттиң даргазы, Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдынын бирги оралакчызы А.Ш. Бодур-Ооржак чугаазынга илереткен. Оргкомитет лама-башкыларның ажилдаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан. Лама-башкылар чүгле байырлалга

херекти кылганын ол чугаалаан.

Байырлал езулалынга саналонал бээри доостурга, лама-башкылар номчаан соонда, театрның ийиги каадында кылган Ченрези Бурганның мандалазын бузарынче лама-башкылар кирген...

Мандала дугайында номчукчулар эки билип алыры-биле аңаа хамаарышкан кыска тайылбырны

бээрин Тываның Камбы-ламазының оралакчызы Мерген Монгуш башкыдан дилээн мен. Ооң чугаалааны болза:

— Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның хөгжүм-шии театрынга Ченрези Бурганның мандалазын Чырыткылыг Башкы Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскаадып туткан болуп турар. Ченрези Бурган дээрге, бүгү-ле буддаларның энерелдиг сеткилин илереткен Бурган болуп турар. Ынчап кээрге, бистиң Черырында ооң чаялгазы XIV Далай-Лама Башкы болуп, ону билир бис. Кажан мандаланы тударга, ол черге амыр-тайбың доктаар, ол чер бурунгаар сайзыраар. Ылаңгыя дириг амытаннарның, кижилерниң энерел сеткили көвүдээр. Мандала дээрге бурганнарның өргээзи деп турар, ол болза, аңгы-

аңгы турар. Бо удаада Индиядан келген лама-башкылар, энерел сеткилдин мандалазын туткан. Ону август 2-де бускан, ол дээрге база бир онзагай чүүл болур. Чүге дээрге мандаланы тудары кончуг берге. Ону элезинден тускай мергежилдиг лама-башкылар кылыр, кончуг нарын ажыл.

Хөй күштү үндүрүп тургаш тудуп алган мандалазын бузары дээрге Бурган башкывыстың өөредии — бо Өртемчейде чүү-даа чүве мөңгө эвес деп чүвени бадыткап турар.

Мандаланың эгезин азы бодун чаңгыс катап көргөн кижилерге буянныг, келир үезинге эки болур. Мандаланың алдын элезинин хемнер, хөлдөргө өргүүрү дээрге, бистиң оран-биле оларның аразында харылзаазынга энерел сеткил турзун, бот-боттарынга

хора чок болзун дээш ону кылыр.

Кайы черге мандаланы тудуп турар болдур, ол дээрге кончуг буянныг үүле, кончуг ховар чүүл болуп турар. Бисте мандаланы тудуп турары—келир үеде буянныг херек болур—деп, түңнелинде ол айыткан.

Театрга мандаланы бускаш, ооң алдын элезинин Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка, ооң өөнүң ишти ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы С.М. Ооржакка болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилерге өргүп берген.

Ооң соонда мандаланың алдын элезинин Улуг-Хемче өргүүрүнүң езулалын Азия төвүнүн тураскаалының чанынга, хем кыдыынга эрттирген. Аңаа лама-башкылар, хөй санныг чүдүкчү-

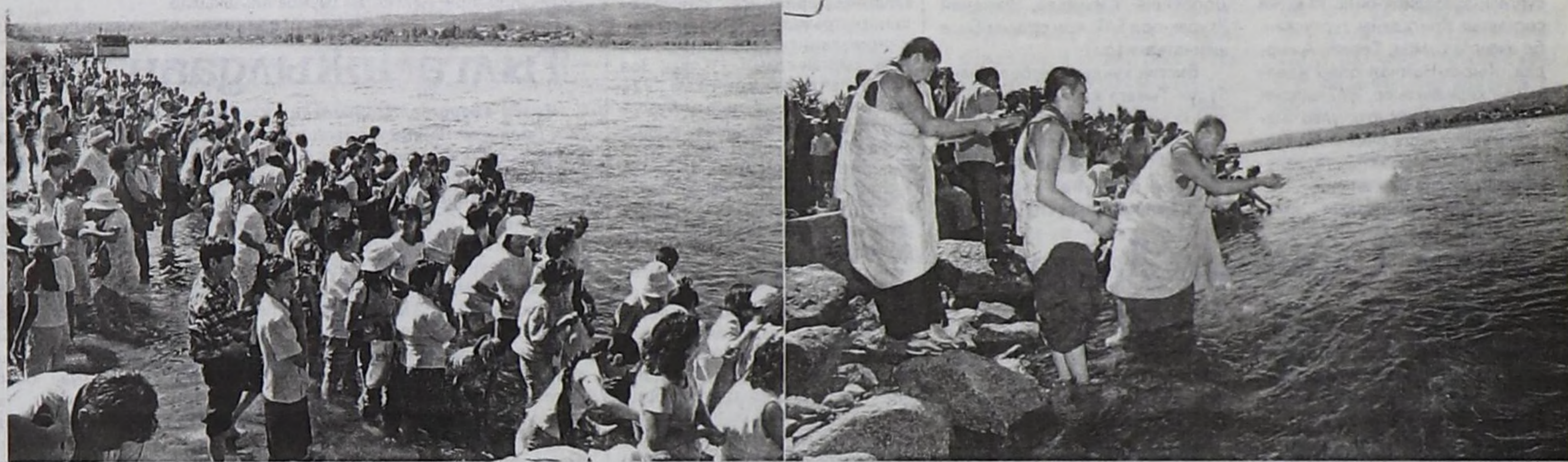
лер, аалчылар киришкен...

Мандаланың алдын элезинин чонга дүүн, август 3-те үлеп, өргээн.

Таан-оол ХЕРТЕК. Чуруктарда: Чырыткылыг XIV

Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскааткан “Далай-Лама—кээргелдин Бурганы” деп байыр-лалдың үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ЧАЗАК КЕЖИГҮННЕРИ студентилер-биле ужурашкан

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тывадан дашкаар өөренип турар студентилер кандыг-ла-бир чылдагаан-биле ниити чуртталга бажыңындан чурттаар өрээл ап шыдавайн баргаш, чогуур бүрүткел (регистрация) чок болганындан, шагдаа ажылдакчыларының талазындан үскүлөжишкиннерге таваржып турар. Өөредилге черлериниң деканнары бо талазы-биле дуза катпас боор-дур. Аарып-аржып, берге байдалга таваржы бээрге, чамдык хоорайларның эмчилери, чижээлээрге, Новосибирск хоорайның эмчилери камгаладылга полистери бар-даа болза, силерниң ооңар бо хоорайга күш чок дээш тоовастыр. Оон ынай студентилерни хайгаарап, оларга чогуур сүме, дуза кадары-биле кураторларны томуйлаан болгай, оларның дузазын көрбес, харын-даа танывас улус-тур бис” — деп, студентилерниң бот-башкарылганының удуртукчузу О.П. Кара-Сал студентилерниң кол-ла таваржып турар бергедээшкннери-биле таныштырып чугаалаан.

Ужуражылга үезинде студентилер боттарының сонургап, оларны дүвүредип турар айтырыгларын Чазак кежигүннеринден салып, тайылбыр, сүмелерни алган.

Москваның күрүне университетиниң студентизи Роллан Ооржак, Улан-Удэ дээш, өске-даа хоорайларда моон өөренип барганнар тус черниң оолдары-биле чөрүлдээлежип, оларга үптедип, эттедип-даа турарын, маңаа хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынып турарының дугайында база Өөредилге яамызының сайыды П.А. Морозовтан школа доозукчуларының эрге-хоойлу болгаш боттарының эргелеринге хамаарыштыр билии куду-дур, субботада эртип турар класс шактарының орнунга юриспруденцияның, экономиканың эге билиглерин өөредир болза кандыгыл деп айтырды.

Чазак Баштыңы Ш.Д.Ооржак кайы хоорайларда тус черниң оолдарының талазындан чөрүлдээлиг байдалдарга студентилер таваржып турарын тодарадып айтыргаш, маңаа хамаарыштыр

айтырыгны боду хыналдага алырын, Эртем болгаш өөредилге черлериниң агентилелиниң директорунуң оралакчызы О.М. Хомушкуга дараазында чылда ол өөредилге черлери-биле дугуржулга чарбазын дааскан.

ТР-ниң Иштики херектер яамызының сайыдының оралакчызы В.Э. Байкара студентилерге берге байдалдарга таваржы бергеш, кандыг албан черинче, кандыг хевирге билдиришкн

кирерин, ооң хоолгазын республиканың Иштики херектер яамызынче чорударын тайылбырлаанын студентилер улуг сонургал-биле дыңнадылар.

Эртем болгаш өөредилге черлериниң агентилели эки өөредилгелиг студентилер Аржаана Ооржакка, Чодураа Монгушка, Евгений Антуфьевке хүндүлел бижиктерни тывыскан. Красноярск, Санкт-Петербург, Омск хоорайларында эки ажылдыг

студентилер чыыштарынга ийи-ийи муң рубльдерни культура-массалыг хемчеглер эрттиреринге дузаламчы кылдыр берди. Элээн хөй иделкейлиг студентилерге ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызының сайыды А.Т.Конгар хүндүлел бижиктерин тывысты.

Ужуражылганың төнчүзүнде Чазак кежигүннери студентилерге чагыгларын, сүмелерин берген. Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак ужуражылганы түңнөп тура, студентилер чыыжының даргазы О.П. Кара-Салдың дыңнады-биле доктаалды хүлээп алырын, ол доктаалда бижиттинген чүүл-бүрүзү хыналдага турарын, терроризм, үш-үдүрүм бөлүктөрнүң көвүдээнин барымдаалап, студентилерниң айыыл чок чоруун Кызыл хоорайдан өөренип турар хоорайларынга чедир хандыраарын, өөредилге чылы төңгүгө чедир хайгаараарын база өөредилге үезинде таваржып турар медицина камгаладылга полизи хүлээп албаан дээн ышкаш байдалдарда Дарганы бодун хууда дыңнадып турарын дилээн. Үүрмек, шиитпирлеп болур хире чүүлдер дээш дыка хөй студентилер өөредилгезин каап турарын, оларның өөредилгезиниң шынарын, тургустунуп алганын ай санында хынал турарын чогуур черлерге дааскан. Студентилерге олардан чүгле эки өөренири негеттинип турарын, библиотека, театрже үргүлчү барып, бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурун күзээш, бодунуң, эштериниң канчаар өөренип чораанын студентилерге сонургаткан.

Республикадан дашкаар өөренип турар студентилер август 5-6 хуннеринде Көк-Тейге туристичи слетка киржип, дыштанырлар.

Алдынай САЯА. Сергей ЕЛОВИКОВТУҢ тырттырган чуруктары.

Кызыл Шеригте дузаламчы

1942 чылдың июнь ай. ТАРН ТК-ның Х Улуг Хуралының үндүргөн шийтпирин езугаар, мадырлык Кызыл Шеригте 50 муң эң эки аъттарны белекке бээр дугайында Тываның нам-чазааның кыйгыры-биле танышкаш, Тес-Хем кожунунуң О.Шынаа сумузуңуң малчын араттары хайныышкынныг, сеткил-сагыжы көдүрүлген тарап чанып турганнар.

Ынчан 50 муңуң санынга кириери-биле о-шынаажылар 450 аътты Кызыл Шеригте белек кылдыр халаска бээрин шийтпирлээш, өске кожуннарның арат чонун фронтуга белек кылдыр чорудар аъттарын халас бээринче кыйгырган. Эгелээшкини бүдүн Тыва деткээн.

450 аът шийттинген, оларны Сарыг, Агбаан Дондур баштаткан чылгычылар бөлүү кадарып турган. Белекке берген аъттарны ТАР-ның ССРЭ биле кызыгаары Шивилиг-Кара-Сугга чедир сүргеш, хүлээдири-биле 10 кижэ составыг бригаданы тургускан. Бо ажылга Самба, Сержи, Амырдаа, Кыска-Намчал олар идепкейлиги киришкенер. 1942 чылдың алды айның 28-те сүрүкчүлөр чылгызын кызыгаарга онча-менди чедиргеш, Совет Чазактың төлээлеринге хүлээдири бергенер.

Ол үеде О-Шынааның херээ-

жен чону анаа орбааннар, даараан хол-хаптарын, идиктерни, тыва тоннарны, аргаан уктарны, аыш-чем аймаан дузаламчы кылдыр фронтуге чорудуп турганнар.

Дожул Бичелдей сумунуң херээженнер даргазы турган, ооң удуртулгазы-биле Самба Часкалмаа, Эдем Чанзамаа, Калдан Банма, Чындыгыр Учак, Долума Багай-оол дээш, оон-даа өске херээженнер бо херекке кончук идепкейлиги киришкен.

Мадырлык Кызыл Шеригте хөй белек чорутканы дээш араттар Дорзукпан Амырдаа, Уржанай Хуурак-оол ТАР-ның ордени-биле шаңнатканнар.

Бистиң хүндүлүг өгбелеривис бүдүн Тывага кайгамчыктыг эки эгелээшкини кылып чораанынга чоргаарланмас аргавыс чок.

Клара ЧИҢМИТ, Тес-Хем кожунда күрүнең архив албанының специализи.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

Кырган-авам

Дайын...Эң-не коргунчук сөс. Кажан-даа, каяа-даа ол өлүм-чидимнер, муңгаралдар, буураашкыннар.

Ада-чурттун Улуг дайыны... Ында хөй-хөй кырган-ачалары-выстың, ачаларывыстың, акыларывыстың төөгүзү бар. Ынаар эки туразы-биле каш-каш чалыы оолдар, кыстар чоруп турган деп бодаар силер? Дайынче эң-не дидим оолдар чоруп, Ада-чуртун камгалап турганнар. Оларның ол эрес-дидим чоруу уттундурбас, кезээ мөңгедө бистиң аравыска чоруур.

Фронтуге чоруп турган оолдар болгаш уругларга дузаламчы кылдыр мал-маган, акша-көпеек чоргузуп турган улус - ажылчыннар болгаш бөдүүн арат чон болур. Оларның аразына "Найырал" кинотеатрының эң баштайгы кыс киномеханиги хамааржыр. Ол мээң кырган-авам - Суван Зоя Комбуевна. Кырган-авам 1925 чылдың май 10-да арат өг-бүлөгө төрүттүнген. Өг-бүлениң улуг уруу. Ачазы 1949 чылда колхозка бригадирлеп турган. Анаа ажылдап тургаш, контр дээш 7 чылда шийттирген. Оон келгеш, Оттук-Дашка ажылдап турган. Дайынның сөөлгү чылынга чедир фронтуга ниитизи-биле сес инекти, алды аътты, чүс ажыг шээр малды берген.

Кырган-авам 10 харлыындан эгелеп, чайлаг школазынга үжүк-бижикке өөренип эгелээн. Школа ыччан чүлгө чайгы үеде өөреникчилерни өөредип турган. Боду черле кызымаккай болгаш акызы, чаавазының бажыңыга солун-сеткүүл номчуп, бодунуң билини бедидип ап турган. Ол 17 харлыг турда, чаавазы Кызылдың "Найырал" кинотеатрынга билет хынаар кижэ кылдыр ажылдадып кирип каан. Анаа ажылдавышаан, киномеханиктер курузунга өөренип кирип алган. 6 ай өөрөгөш, ола кинотеатрга киномеханиктер ажылдап эгелээн. Анаа ажылдап турда, Ада-чурттун Улуг дайыны эгелээн. Дайын үезинде шупту улустар "Шупту чүвени - фронтуге!" деп лозунун адала-биле ажылдап турган болган соонда, мээң кырган-авам база-ла ажылдаан акшазын фронтуге чоргузуп берип турган.

Кинотеатрга 9 чыл ажылдап чорда, кырган-авамны контр уруу деп туруп бээрге, эки туразы-биле 1953 чылда ажылындан үнгөш, Улуг-Хемнің Көк-Чырааже чорупкан. Анаа совхозка ажылдап тургаш, өг-бүлезиниң аайы-биле 1967 чылда Чаа-Хөлдүн "Найырал" совхозка бызаа ажаакчылап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Кырган-авам Тиелгениң 60 чылында 80 харлаан. Ынчангаш кырган-авамга быжыг кадык-шылды, узун назы назылаарын күзедим.

Айгуля СУВАН, Чаа-Хөл ортумақ школазының 10-гу клазының өөреникчизи.

ЧУРУКТА: Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчилери Александр биле Авксентий Шумов алышкылар. Чурукту редакцияның архивинден алган.

Тылга ажылдаан мен

Чооду Тогуу-оол Чорбаевич ам 82 харлыг, ону Тес-Хемде-даа, Балгазында-даа танывас кижилер ховар. Көрбээн чүвези-даа чок, көдүрбээн хөнээ-даа чок, 7 ажы-толдо азырап, өстүрүп каан, амга чедир өөнүң ээзи-биле кады уругларының аразында кадык-чаагай чурттап чоруурлар.

Тогуу-оол Чорбаевичиниң онза-солун ажыл-агыйы, солун чу-гаазын бодундан дыңнап бижидим. Ооң демдеглээни болза: шериг албанын 1942 чылда Араттың Революстуг Шеринге эрттирген мен. Ревшеригге хүлээлгем эртирип турар үеде, кады шеригге турган эш-өөрүм фронтуге эки тура-биле чоруурун илередип, билдиришикчинерни бижип турар болган. Мен база-ла эки турачы болуп чоруур дугайында билдиришикчини бижээш, взвод командири Сат Бүрзекейге чедирип бээримге, комсомол (аревэ) кижигүңү звес-тир сен дээш хүлээп албаан. Сөөлүндө 2 взводту тылга ажылдаары-биле арттырып каан.

Кыжын, кончук соокта, январь айда, Тожуге аңнаары-биле хаактыг, хемни өрү чоруптувус. Орук дургаар чин дээкчилериниң өртээлдери көвей. Анаа чеде бээрге-ле бараан, далган сөөрткен улустар, шериг келген дээш өртээлин хостап бээр турганнар. 7 хонгаш Тожу кожунунга чедип келдивис. Чеде бээривиске, клуб болур бичи бажыңны хостап бердилер. Шанактыг аъттарлыг аннап чоруптувус. Боолар дээп турда, шуут магалыг. Өлүргөн аңнарны шанактарга чүдүргөш, чорудуп-ла турар бис. Кожунуң төвүндө база-ла чин дээп келген шанактарга чүдүргөш, Кызылче чорудуп-ла турар.

Чазын бисти Кызылга эккелгеш, Чагытай хөлдөн балыктаары-биле машиналарга олурткаш, чорудупканнар. Анаа келгеш, шеригиниң кончук хемелери-биле балыктап кирипкен бис. Бирги взвод балыкты тудар, ийги взвод

балыкты дузааш, доскаарлааш, машиналарга чүдүргөш, чорудуп турдувус.

Суг доңуп, күс дүшкенде, бисти чээрэн аңнаары-биле Тес-Хемнің Шара-Нуурга барып чедирип каан. Ынчан бисти С.К. Тока баштап-удуртуп чораан чүве. Ынчан доктаамал командиривис Оюн Сотпаяк турган. С.К. Токаның боозу автомат турган, а бисте боолар шупту тозовкалар. Дыка-ла хөй чээрени өлүргөн бис. Машиналарны долдур чүдүргөш, аңдарылбазын дээш ыяк кылдыр шарып каар бис. Куш эдин база хөйну өлүрүп белеткеп, чоруткан бис. Ол үеде куш база хөй турган.

Тываның мал-маганын фронтуге өлүргөштин-даа, диригге-даа сүрүп-ле турар. Ам бистиң взводту фронтуге мал сүрер силер дээш. Дыка-ла хөй малды сүрүп алгаш чоруптувус, Саян кырынга 40 өшкүңү база тып алдывыс. Мал сүргөн улустар каапкаш барган болганы ол боор. Дайынның эгезинден эгелээш төңчүзүңгө чедир мынчалдыр тылга ажылдап келдивис.

Кады тылга ажылдап чораан эш-өөрүм ам бөгүңгө чедир, бистиң аравыста чок, Тожу чурттуг Ак Эзирикпей чоокку үеге чедир чораан чүве, ам чок апарган сурагылыг. Ол үеде күш-ажылдың дептери-даа чок, паспорт-даа чок. Кайда-даа демдеглеттинмээн амгы үеде хомуданчыг болуп турар. Балгазында демдеглеттинмээн тыл ажылдакчылары көвей, чүгө үш кижэ демдеглеттинген болуп турар.

Б.ХУЛЕР.

Балгазын суур.

Акым Сарыглар Дидиржаа

Дидиржаа акым - мээң ачамның кады төрээң хеймер дуңмазы. Ол 1940-1942 чылдарда Тываның Революстуг Шеринге албан эрттиргениниң соонда, Кызылдың алгы заводунга ажылдап турган. Ада-чурттун Улуг дайыны эгелей бээрге, эштери-биле кады дайынга киржип, немец эжелекчилерге удур демисежир күзелни илередип, билдиришикчини чогуур черлерге кириген баштайгы эрес-дидим кижилериниң бирээзи.

Акым Сарыглар Дидиржаа эки турачы эш-өөрлери-биле кады төрээң Тывазындан 1943 чылдың августа аъттаныпкан. Ол - 4 дугаар эскадроннуң 4-кү взводунуң дайынчысы. Тыва эки турачылар Украинаның Деражну суурну мадырлыгы-биле хосташкаш, Дубно дээш кадыг-берге тулчуушкуннарның бирээзинге, акым Сарыглар Дидиржаа балыгладыпкаш, хайыралыг амы-тынындан чарлып, Украинада акы-дунма хөөрүңдө мөңгө уйгузун удуй берген.

Сарыглар Дидиржааның мадырлык чоруун үнелеп, Тываның Чазаа "Дайынчы шылгарал дээш" деп медаль-биле шаңнаан.

Дайында өршээл чок. Дайзының огуңга удур, От-көстүң, окбоонуң адаа-биле Ада-чурт дээш, чырык, чаагай амыдырал дээш, амы-тынын харамнанмай артынга каап, та чеже кижэ кара бажын

хары черге салган чүве?..

Сүт-Хөл кожунуң Кара-Чыраа суурнуң библиотеказының эргелекчизи Шолбаана Монгуш, школаның башкызы Шораана Ховалыг, Кара-Чыраа ортумақ школазының 9 "а" клазының "кызыл исчилери" апрель 28-те Тиелгениң 60 чылынга тураскааткан республика чергелиг "Аныяктарга - дайынның кичээлдери" деп акцияны эрттирген. Эки турачы Сарыглар Дидиржааның база амгы үеде чурттап, ажылдап чоруур төрелдериниң дугайында башкы Шораана Бады-Баир чыылганнарга билдингир кылдыр тайылбырлап, таныштырган. Сарыглар Дидиржааның төрелдериниң сактыышкыннын улуг сонуургал-биле уруглар дыңнааннар. Школаның 9 "а" клазының "кызыл исчилери" өгбези Сарыглар Дидиржааның дугайында амдаа билдинмес чүүлдери улаштыр истээрин хүлээгенер.

Акывыс, өгбевис Сарыглар Дидиржаа Шокар (Солагай) огулунуң чырык адын мөңгөждип, Кара-Чыраа суурда ада-иезиниң чурттап чораан кудумчузун акывыстың ады-биле адаарын Кара-Чырааның суму чагыргазындан төрелдериниң мурнундан дилеп, саналдап турар бис. Бистиң дилээвис бүде бээр боор дээрзинге идегеп арттывыс.

К.ХОВАЛЫГ.

Дайын. Бо сөстү адаарга безин кижиниң сагыш-сеткили караңгылап кээр.

1941 чылда герман-фашистер бистиң улуг кожавыс ССРЭ-же оор езу-биле халдаан. Совет улустуң амыр-дыжы үрелген, ыысыы чуртту долган. Дайынның эге үелери кадыг-дошкун, кам-хайыра чок, дерзин болган. Кызыл Шериг, бүгү чон дайзын-биле демисежип кирипкен. Чүнү-даа манаваан чонга бо кончук улуг согуушкун болган.

Ынчан Тыва бот-догуннаан агы республика турза-даа, акы-дунма совет улуска, Кызыл Шеригге болдунар шаа-биле деткимче-дузаны чедирип, херек апарза, олар-биле бир деңге дайылдажырынга белен турган. Тыва араттар совет чонга, ооң Кызыл Ше-

Өвүрнүң дайынчы эзирлери

рийнге деткимче кылдыр эжелекчилерге удур дайынга эки тура-биле киржир күзелни илередип, фронтуге чорудар дугайында билдиришикчинерни кирип турган.

1943 чылдың сентябрьда тыва эки турачылар-биле кады Өвүр кожунуңуң эрес-дидим, хып дээн аныяк 10 оолдары чорупкан.

Түлүш Нурсат Самбуевич Өвүрнүң Дус-Даг сумузуңга төрүттүнген. Дайынче баштай аъттанган 11 эки турачы танкистерниң командири. Умань аттыг Кызыл Тук, Богдан Хмельницкий, Кутузов орденнерлиг 25-ки тускай полктуң составынга дайынга киржип, ССРЭ-ниң барыын чүгүнүң

кызыгаарында дыка хөй черлерни, Румынияның төвү Бухарестти хосташканы-биле дайынны дооскан. Дайындан эеп келгеш, амыдыралының аайы-биле Улуг-Хем районнуң "Х Улуг Хурал" совхозтуң төвү Баян-Колга чурттап, ажылдап чораан. Тыва танкистерниң командириниң дайынчы шылгаралы дээш Совет чурт ону бедии-биле үнелеп, Ада-чурт дайыны орденниң I, II чергелери, хөй дайынчы медальдар-биле шаңнаан.

Монгуш Шининович Даваа Солчурга төрүттүнген. 1943 чылда дайынче эки турачы эш-өөрү-биле аъттаныпкан. Украинаның хоо-

рай, суурларын хостаар тулчуушкуннарга шыдамык, эрес-дидим чоруун көргүскөн. Ровно дээш тулчуушкунга балыланган. Дайынга эрес-дидим чоруу дээш Ада-чурт дайыны орденниң I чергези, "Алдар" орденниң III чергези, ТАР-ның Күш-ажыл ордени болгаш дайынчы медальдары-биле шаңнаткан.

Өвүрдөн дайынга киришкен өске-даа эки турачылар дугайында хөйну бижип болур.

Бистиң чаңгыс чер-чурттууларывыс эки турачылар боттарының интернационалчы хүлээлгезин күүседип, төрээң чуртунга, чонунга бердингенин шынзыдып,

мадырлык, эрес-дидим чоруун алдарлыгы-биле көргүзүп, кадыг-дошкун демиселге шыдамын, туруштуун илереткен. Совет болгаш тыва чоннуң найыралы дайынга улам быжыккан. Ол кажан-даа бузулбас. Эки турачыларывысты утпайн сактып, оларның аттарын мөңгөждип, музейлерни тургузуп, дайынчыларывыстың амыдырал-чуртталгазын ханы өөренип, төөгүзүн бижип турар бис. Амгы үениң аныяк-өскенеринге бо бижиттинген чүүлде эки турачылар, оларның фронтучу болгаш тайбың үеде ажыл-ижи үлегер болурунга идегеп артым.

Варвара ЛОПСАН-СЕРЕН, Хандагайты школазында "Фронтучу М.Ш. Даваа" аттыг школа музейиниң удурткучузу.

Авыралдыг башкыларым

Чылдар болгаш кижилер

Бо чылдың апрель айда Өвүр кожунуңуң Сарыг-Хөл сумунуң Ак-Чыраа ортумак школазының 20 чыл оюн, Чалааты эге школазының 65 чыл оюн чоокта демдегеп эрттирген бис.

Суурувус, школавис дугайында кыска таныштырарга мындыг.

Бистер, кожавис Моол республика-биле эң-не чоок болуп, кызыгаар чоогунда чурттап турар бис. Ак-Чыраа суур – бичии-даа болза, делегейде ады алгаан Убса-Нур ыйгылаажының камгалалында турар ховар суур.

Суурувус аныяк, ол 1978 чылда үндезилеттинип тургустунган. Ынчангаштың бистинг школависты Амдайгынын, Убса-Хөлдүң эринде, Ак-Чыраа школазы эң-не хеймер дижири чөп. Бо чүүлүмге школаны бут кырынга тургузарынга улуг үлүг-хуузун кириген башкылар дугайында бижикседим.

Өвүр кожунуңуң Сарыг-Хөл сумузунуң Ак-Чыраа ортумак школазының өөредилге-кижизидилге башкызы азы өөреникчилерге, чонга, амыдыралга таваржып болур янзы-бүрү байдалдардан канчаар камгаланып, ону болдурбайн баарының эге билгилерин бээр башкызы—Андрей Монгушович Базыр-оол. Ол башкы мергежилининг хоочуну, ниити күш-ажыл стажы 39 чыл. Бүгү

талазы-биле дески билиглиг, дуржулгалыгы, харысалгалыгы.

А.М. Базыр-оол хөй чылдарда ажилдап чораан: депутат, школа директору, суму чагырыкчызы ажилдарга, соңгулдалыгы үелерде чонунга бараан болуп, суурунга, школазынга чаа эгелээшкенини кылып, бо берге рынок үезинде бодунга хамаарышкан черинге кудуктан трубаларны шөйүп, ногаа-чимис, картофель тарыыр чымыштыг ажылынга улуг дузаны көргүзүп, кезээде бир-ле чаа чүүлдү тыпкан, өөрөткөн, кылган турар, олут чок кижилерниң бирээзи. Ол – республиканың хоочун туризи, спортчузу, техниканың шуптузун башкарып билир, амыдыралчы башкы.

Тиилелгениң 60 чылынга бодунуң кудумчузунга, тыва эки

турачы акызы, төрели болур Севээн-оол Түлүш Дадар-оол оглунга тураскааткан, ада-ие, дунмазы Дыртый-оолдун чурттап чорааны кудумчузунда ужу-бажында ийи мемориалдыг самбыраны аскан. Өвүрдөн чоруткан 10 эки турачыларның дугайында материалдар чыып, чырыдып турар.

Ол хөй ажы-төлдүң чөлөнгижи, 7 уйнуктарның кырган-ачазы.

Башкы боду хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, ам-даа сеткили аныяк, өөреникчилеринге, доозукчу бүрүзүнүң чүрээнге кезээде балалбас, уттундурбас чугула херек билиглерни берип, бодунуң эртемине ынакшылды, кижизиг чорукту арттырган.

Башкы чокта – чонга берге

Балды чокта – ыяшка берге – дээри дег, 20 чыл бурунгаар ээнзиргей, ымыраа-сээктиг, чайы дунааргай изиг, кыжы соок Өвүр кожунуңуң Сарыг-Хөл сумузунуң, Ак-Чыраа суур тургустунуп келирге, башкы кадрларның, школаның чугула хереги-биле биче, 30 комплектиги 30 шаа өөреникчилиги школага ажилдаары-

биле хып дээн аныяк, чараш, дээди эртемниг өг-бүле башкылар Вячеслав Бавыштаевич Монгуш директор болуп, Надежда Александровна Бадырғы башкылап, чоннуң ажы-төлүн кижизидери-биле көжүп келгеннер.

Башкы мергежилиниң нарын берге, солун ажылын эгелеп, бичи чаштарны аңгы-аңгы эртемнерге өөредип, дескиндир турар хүрээлелге камныг, ынак чорукка кижизидип эгелээннер.

Башкының чымыштыг ажылы-биле катый-хаара суурнуң хөйниити ажылынга идепкейлиг кижип, өөредилге херексели, интернатта ажы-төлдүң аш-чөми, удуур-чыдар эт-севи, стол, сандай дээш, школага херек чүүлдерни бөлген, сөөрткөн уйгу-дыш чок ажылы хилис барбаан. Оларның чижээнге хөй-хөй аныяктар, удуртукчулар, өөреникчилер амыдыралга өөренип, үлегер-чижекте алган.

Сөөлүндө башкылар кожун төвүнче депшип, В.Б. Монгуш кожунуңуң чагырга черинче, Н.А. Бадырғы кожунуңуң өөредилге килдининг инспектору, таваан салган школазының куратору, сумузунуң депутады база турган.

Каяа-даа ажилдааш, ажылынга негелделиг, туруштуг, чогадыкчы, чону, өөреникчилери дээш сагыш човап, айтыртыган, дузалаан, карактаан турары – езулуг башкы кижилерниң дээди мөзүшүнанының, биче сеткилдининг, дузааргааның херечизи. Чону, өөреникчилери башкыларын утпайн, олар-биле үргүлчү харылзажып, четтиргенининг чылыг-чымчак сөстөрүн чугаалап чоруур.

Олар чүгле эки башкылар эвес, а үлегерлиг өг-бүле, ада-ие. Оларның үш ажы-төлү ада-иезин дөзөп, эртем-билигже сундулуг, эки өөредилгелиг болуп, дээди өөредилге черлеринде өөренип турарлар. Улуг оглу – Кежик ТКУ-нуң студентизи, келир чылын доозар, уруу – Тайгана эмчи институтунда өөренип турар. Хеймер оглу – Шой-оол 11 класска өөренир, өөреникчилер аразынга кожунуңуң шыдыраа маргылдаазының киржикчизи, спортчу, эки өөреникчи.

Чончу, буян-ишчи башкылары-выска солун дамчыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежикти күзедим.

Зоя БАЗЫР-ООЛ,
хоочун башкы.

Чаңгыс чер-чурттуглары чортаарланым чоруур

Суурувустуң төөгүзүндө төрөөн черинге, төрөл чонунга ак сеткилдиг, ачы-буяныг мөзү-бүдүштүү-биле бараан болуп, амыдырап-чурттап чорааннар хөй. Оларның бирээзинге 1908 чылда Ак-Хемге төрүттүнгеш, Кызыл-Даг ол ынчаар чурттап, ажилдап чораан Хүргүл-оол Багдылаевич Ховалыгны хамаарыштырып болур.

Кара чажындан тура мал-маган кадарып, Булуң-Терек сумузунуң хөгжүлдө, сайзыралынга күш-ажылчы улуг үлүг-хуузун кирип чораан үндезилекчилериниң бирээзи. Эрги тыва бижикти билир, чаа бижикти чайлаг школазынга өөренип алган. Эртембилигге салым-чаянныг, бурунгаар үзел-чүткүлдүг аныяк эр чаңгыс чер-чурттугларының аразындан сагынгыр-тывынгыр, уран-шевери, амыдыралга кызымаа, тура-соруктуу-биле эш-өөрүндөн ылгалып чораан.

Кызыл-Даг сумузунга МЧАЭ-ни тургусчурунга идепкейлиг кижип, арбан даргалап база чораан. Сумуга школа, дасылга, клуб, сандыг тудугларын кылып, куш, хаван, инек фермаларын үндезилеп тургусканнарның бирээзи. Чон аразынга эртем-билигчи сайзырадыр, спортчу культура-массалыг ажилдарны бодунуң чогаадыкчы чоруу-биле организастан чораан.

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чон ортузунга Совет Армияның шеринге дузаламчыны чыырынга үлүг-хуузун кирип, организастангы ажилдарны идепкейлиг удуртуп турганнарның бирээзи. Ол боду амы-хууда Совет Армияга дузаламчы кылдыр бир аскыр өөр чылгызын, шээр малын үзүп бергенин улуг чоргаарал-биле чугаалап чораан. Фронтуга ак сеткилдиг дузалашканы дээш, Тыва Арат Республиканың Хүндүлел бижии-биле болгаш ордени-биле 1942 чылдың март 24-те шаңнаткан. ТАР-ның Биче Хуралының

даргазы Анчымаа Амирбитовнаның адын салган Хүндүлел бижикти уруглары ам-даа хумагалал, камнап чоруур.

Б.Х.Ховалыг коммунисттер партияның 1943 чылдан бээр кижигүнү, хөй-ниити ажылдарының идепкейлиг киржикчизи. Ол ажы-төлүнүң кижизидилге, өөредилгезинче улуг сагыш салып, оларын чагып-сургап, бодунуң күш-ажылчы үлегер-чижээнге өөредип чораан. Адазының ажы-төлүңге чагып-сургап чораан ол чагыглары амыдыралдың артап болбас хойлузу болган.

Улуг уруу Хүргүл-оол Анай Ховалыговна – сурагылы малчын, 10 ажы-төлдүң ажыл-ишчи, үлегерчижектеги авазы, Маадыр ие хүндүлүг аттын эдилекчизи. Бүгү назынында “Ак-Туруг” совхозтуң Кызыл-Даг салбырынга, “Шамбалыг” совхозка малчыннап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Оон бичии уруу Хүргүл-оол Татьяна Ховалыговна – кижии эмчи-зи. Кызыл-Даг сумузунуң фельдшер-акушер пунктузунуң эргелекчизи болуп, хөй чылдарда чоннуң кадыгы дээш могаг-шылаг чок ажилдап чоруур. Ооң 34 чыл иштинде чоннуң кадыгы дээш шудурга ажылын ТР-ниң Чазза беди-биле үнелеп “Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы” деп хүндүлүг атты тывыскан. Ооң-биле чергелештир, “Күш-ажылдың хоочуну” деп медал-биле шаңнаткан.

Олардан бичии уруглары – Надежда Ховалыговна Сундуй, Вероника Ховалыговна Дамба Кызыл хоорайда ажилдап, чурттап турарлар. Чаңгыс оглу – Владимир Ховалыгович Хүргүл-оол Кызыл-Даг сумузунда хөй чылдарда трактористеп ажилдап чоруур.

Булуң-терекчилер хүндүлүг чаңгыс чер-чуртуунга чоргаарланып, сактып чоруурлар.

Нина ЭРТИНЕ.
Чаа-Хөл суур.

Ооң алыс төрүттүнген, өскөн-баскан чери каас-чараш Улуг-Чыргакы хемниң унунда – Хорумнуг-Кежиг ол. Ам ооң хары чаа-ла кижии ортузу, тодаргайлаарга, 62-лиг. Ол Чыргакының чеди чыл школазынга өөренип киргеш, Чыраа-Бажы ортумак школазын чедишкениниг дооскан. Чогум кымыл ол? Ону Куулар Калдар-оол Сюрюң-оол оглу дээр. Ол, шынап-ла, чеди чүүл эртемниг, кайгамчык кижии. “Күзээнин чедип алыр” дээни-ле шын харын.

Кижиге күзел, тура-сорук, чүткүл, сонуургал турда, чүндү-даа чедип алыры белен. Ындыг сорулга Калдар-оол Сюрюң-оол оглунга турган болгаш ол ону чедип ап шыдаан-даа. Ооң чеди чүүл эртемниг силерге сонуурга-дып көрейин, номчукчулар. Бухгалтер-экономист, чолаачы-тракторист, токарь, башкы, шагдаа, ыраажы-хөгжүмчү, адак сөөлүндөзи – хам. Ол Бурятияның көдээ ажыл-агый институтунуң экономика салбырын, Волгоградтың милицияның дээди школазын дооскан. 1962-1964 чылдарда Кызылдың профессионал-техниктиг учи-

лицезин база дооскан.

Ол совхозка бухгалтерлеп, иштики херектер органнардыг истекчилеп ажилдап чораан. Сөөлү чылдарда Каа-Хем кожунуңуң Бурен-Хем (мооң мур-

ында бир-ле онзагай чүүл бар, бирде хөлчөк кичээнгейлиг бир-ле чүвени дыңнаалаан азы көргөн орар, оозун кижиге чугаалавас кижии. Чүге ындыгыл? Чүге дээрге, ооң ада-өгбези

Чеди чүүл эртемниг оол

нунда “Бурунгаар” совхоз турган) суурга профтехучилищениң салбырын ажыткаш, көдээ аныяктарны ортумак тускай мергежилдерге өөредип турган. Ында уран-талант, арга-мергежил шуут-ла четчир, дески кижии.

Шаанда мен киномеханиктер ажилдап чорумда, “Бродяга” деп дендии солун индий кино турган чүве, а Калдар-оол Сюрюң-оол оглу “Бродяганы” өтүндүр ырлай бээрге, дыка солун дивес силер бе? Черле ынчаш ооң эскериичел, сонуургаан кады төрээннери, эш-өөрү эпиле чугаалажыр боор чораан.

Мен-даа ооң-биле кады ажилдап чорааш, кады хөөрешкеш, эскерип, билип көөргө,

улуг хам, караң көрнүр улустар чораан. Ынчангаш ол хам салгалдыг ызыгууру, адазының чаян-дөзү оглунга дамчып келгени-ле ол боор оң. Калдар-оол Кууларның чеди чүүл эртемниң бирээзи хам болган чүве-дир. Угу, улуг өгбелери хам болганда, ол черле орта эвес болбайн канчаар, кайнаар-даа чедип барып, чонга ачы-буянын чедирип чоруур, ак оруктуг чаяачы-дыр. Чеди чүүл ховар дээн эртем-билигни хандыр билип, өөренип алырынга хөй чылдар, тура-сорук, кызымак чорук негеттинер, ол ону чедип ап, ооң ажыын көрүп чорууру бо.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

Аъттыг-даа, чадаг-даа чоруур

Чон-биле ажилдап билир, биче сеткилдиг дарга дугайында бижикседим.

Ол дээрге Александр Кыргысович Чигден. Чоокта чаа соңгулданың түңнели-биле, Чаа-Хөл суму чагырыкчызынга үш дугаар улаштыр соңгудуп турары бо. Ол дээрге, чон мурнунга кызымак ажил-херээниң түңнели деп бодаар мен. Ынчангаш чоннуң бүзүрелин чаалап алган. Александр Кыргысович өске даргалардан бир онзагай кижии. Анаа-

ла айтышкын берип орбас. Кандыг-даа ажилды бөдүүн чон-биле кады кылчы берген турар.

Суурнуң хөгжүлдөзи, корумчуруму, чоннуң социал байдалы дээш олут орбас, ырак-узак оруктарга аъттыг, чадаг-даа чоруур. Чамдык даргалар дег стол шанчып, кончуттунуп орбас.

Биче сеткил, харысалга, шынчы чорук. Ол бо кижиниң бот-шынары деп бодаар мен. Бодум удуртукчу ажилга

ажылдап чорааш, кижилерниң мындыг шынарларын үнелээр мен. Александр Кыргысович ындыг кижилерге хамааржыр. Ол чон-биле үргүлчү сырый харылзаалыг, үе-үелеп чон мурнунга кылган ажылының отчедун берип чоруур. Өг-бүлезинде үлегерлиг ада. Ажы-төлүн эртем-билигге чедирип каан. Өөнүң ишти база үлегерлиг башкы, ава.

Олчатмаа ХОВАЛЫГ.

Кемерова.

Тываның аржааннары

болгаш хөлдери

Үе-шагның бергедээни-биле аарыглар көвүдөп, эмнер өртээ аартап турар үеде Саян арты ажып, ыраак курорттарже чон чедип шыдавастай берген. Ынчангаш, бодууштуң чер-чуртувустуң байлак аржаан сугларын болгаш эм малгаштыг хөлдери ажыглап, эмненип, дыштаныр болзувусса эки.

Шаандакы үеде Тывага аржаан-биле эмненири чаңчыл болу берген турган. Ол ыдыктыг эмненири сугларны лама-башкылар, хамнар болгаш ону билер бөдүүн кижилер тып, ажыдып турган. Аржааннарны чон кончуг үнелеп, ону чыл санында дагып, арыг-силиг ажаап-тудуп, а чайгы үеде аржаан уткуур езулалды чорудары улуг байырлал бооп турган.

Чылдыңна чеди айның ортаазындан эгелеп, улустун чугаазы-биле, аржаан "быжып" эгелээнде, муңмун кижилер аржааннап чоруптарлар. Аржаанга кирериниң хуусаазы колдуунда чеди, он дөрт, чээрби хонук болур. Ол үеде аржаанни ижип, шоргага каксып, ваннага кирип болур. Чонун дуржулгасы-биле алырга, бир кирген аржаанна 3 чыл улаштыр кирер база чагыс чылын ийн аңгы аржаанга кирип болбас дээр.

Тываның аржааннарын ийн аңгы бөлүккө чарып болур: минералдыг азы яны-бүрү дустарлыг, бүдүмелдерлиг аржааннар база дус чок аржааннар.

Амгы үеде Тывада минералдыг 50, 37 минералдыг суг боттары база 13 дустуг болгаш дус чок хөлдери илереттинген.

Яны-бүрү минералдыг бүдүмелдиг аржааннарга "Үш-Белдир", "Тарыс" хамааржыр. Оларның составында изин азот, оң черден үнгөн азот, оң чеди бээр база водород эзилдириши-кини, кремнийлиг дустар дээш, өске-даа ажыктыг бүдүмелдер хөй.

Бо аржааннарда эмнээр аарыглар остеохондроз, радикулит – бо дээрге тыва-лаарга, хендирбеге дегдириши аарыглары. Оон ыңай нерв системазының аарыглары, кара-бүүрек, сыңыйга дегдириши-кини, кеш, сөөк-даяк, херээженер аарыглары. Хан башышкыны улгадыр болгаш чүректен аарыгларын аарыглыг кижилер оварымчалыг болур азы ол аржааннарже барбас болза эки.

Тывада хөй-хөй кижилер дараазында аржааннарже чоруп турар: радоннуг аржааннар Бай-Тайгада "Шивилиг", Өвүрде "Улаатай", Чаа-Хөлде "Ажыг-Суг", Бай-Тайгада "Дустуг-Хем".

"Улаатай" биле "Шивилиг" аржааннары радоннуг, ону колдуунда кеш дамчыштыр эмнениринге дузалыг.

Бир эвес аржаанни ижер дизе, ону 10-15 минут иштинде савага тургускаш, радоннуг газ үне бээрже, ижер. "Шивилиг" аржаанның составында радондан өске магний, натрий, кальций болгаш кремнийниң ажыг дузу бар.

Маңаа эмнээр аарыглар сөөк-даяк, нерв системазы, хан-дампырга, сыңыйга дегдириши-кини, чартыктап аараан кижилерге тааржыр. Оон ыңай боostaаның хоочураан аарыгы (хронический тонзиллит). Ынчалза-даа чамдык аарыгларлыг улус, чижээ, херээженер, чүректин берге аарыглары, өкпе аарыг кижилерге шоолуг дуза болбас деп болур. Хан башышкыны улуг кижилерге хоржок.

"Улаатай" — Өвүр кожунда база радоннуг аржаан, бо аржаанни ижип болур, эмненир, эмнеттинмес аарыглар "Шивилиг"-биле дөмей. Чонун дуржулгасындан ап көөрге, ижин-баар хоочураан аарыглар база кештин эктема деп аарыгы эмнеттинип турар.

Дустуг аржааннардан колдуунда-ла чон хөйү-биле Чаа-Хөл кожунда "Ажыг-Суг" аржаанга эмнеттинип турар. Мында магний, кальций база каракка көзүлбес бичи микроэлементилер хөй. Ол чүл дээрже демириниң холумаа, алюминий, чес, цинк, марганец, литий дээш, оон-даа өске. Бойдустуг таарыштырып кааны кайгамчык ол бичи бүдүмелдерниң холумаан эртемденнер санап көөрге, кижиниң мага-бодунга бир хүнде кайы хирени ажыглаарындан ашпас болган. Ол аржаанда 40 ажыг микроэлементилер бар.

Бо аржаанга хоочураан ижин-шөйүндү болгаш баар аарыгы (гастрит, колит, панкреатит, холецистит, цирроз), кара-бүүректин, сыңыйның хоочураан аарыглары, чигир аарыгы, кеш аарыгы – эктема, ханы четпес аарыг улус (железодефицитная анемия дээр аарыгы улус эмненир).

Танды кожунда "Ургайлыг" деп аржаан бар. Ол соок аржаан. Маңаа остеохондроз (хендирбеге дегдириши-кини), чүстер аарыглары, хан башышкыны улуг кижилер, чартыктаан аарыг улус кирип болур.

Тожу кожунда "Чойган" деп кончуг эки аржаан бар. Бо аржаанни "аныяксыдар" азы кырыгына удур аржаан дээр. Ону

ижерге кижиниң хан-дампырларын арыглап аштап кааптар. Ынчангаш атеросклероз дээр ышкыш аарыглар узуткаттынар. Бо аржаан хан-дампыр аарыгы, гастрит, колит дээр ышкыш ижин-баар аарыгларлыг улуска, тыныш органа-рында хоочураан аарыгы улуска дузалыг. Аржаанни хүнде үш катап 1 стаканнап ижер. Баштай 10-15 минута тургузуп алгаш, оон ижер.

Аржаанга кирери 7-12 минута, 2 хүн улаштыр киргеш, хүн бүрүде минута улгатыргаш, үш дугаар хүн дыштанып алгаш, оон база аржаанга кирер.

Дустуг хөлдөр дугайында кысказы-биле чугаалаарга, мындыг. Дустуг хөлдөр деп Чедер, Дус-Хөл, Хадың, Каа-Хөл колдуунда ажыглааттынып турар.

Бо хөлдөргө сөөк-даяк аарыгларлыг, хендирбеге дегдириши азы остеохондроз, радикулит дээш, оон-даа өске аарыгы кижилер эштип, дыштанып болур, хан башышкыны улгадыр, чүректин хоочураан аарыгы улус оваарымчалыг болур.

Аржааннарда улуг хоочураан аарыгы улустар, янзы-бүрү ыжыктыг, халда-вырлыг аарыгы, хан четпес аараан, ханзырап турар черлиг ийикпе, азы хан төктүп турар үеде, бажыга улуг кемдээшкинниң база тыртап аарыгы улус аржааннарже барбас. Чонувус аразында ханының башышкыны улуг улус хөй. Олар база оваарымчалыг болур, эмчилери-биле сумележир, эмнерин ап алыр. Хан башышкыны хемчээр херекселин база кагбас.

Аржаанга келгеш, арыгшеверни, чурумну тудар. "Аржаан бо келген улуска, бүгү чонга, меңээ база аарыглардан эмненип, кадык-шыырак болурун дүзалыг болзун" деп сеткил-сагыжына мындыг күзөлдиг аржаанга кирер, ону ижер. Арага аймаан аржаанга ажыглавас.

Чамдык улус эзирик-элээр келгеш, алгыжып, багай сөстөр сөглөжип тургаш, майгынын арай боорда тургускаш, дүрген-не аржаан бажыныч арагалыг халчыр. Ынчаарга аржаан канчал дүзаларыл, оларга эм болбайн баар. Бистиң республиканың бойдузу кадыг-дошкун, кыжы дыка соок. Ынчангаш аржаан, хөлдөргө кирип, дыштанып, дадыгып алырыңарны, бичи чаштардан школачыларга чедир кадык болуруңарны күзөлдүв.

Таисья ДАВАА, медицина профплактика төвүнүн методика килдизиниң эргелекчизи.

Эзирик «кижизидилге»

Мөңгүн-Тайга чурттуг Алекс Демчик оглун езулуг эр кижиге кылдыр өзөрин күзөш, ооң кижизидилгезинче «шыңгы» сагышты салып турган. Ынчалза-даа ада хүлээлгезин ол эзирикте сактып кээр, ооң эзирик кижизидилгези төлүнге хилинчектээшкин-биле дөмей болу бергинден, судаттырар ужурга таварышкан.

Алекс Демчиктин назы четпезн оглу кым болуп өзүп келирил деп айтырыга харыялаары берге. Ооң адазының кижизидилге "аргалары" шаанда шагда спартакчыларның кижизидилгезиге ажыглап чораан каржы аргаларындан ылгалбас. А.К. Демчик бо чылдың январь 18-те 16 шак үзінде Мугур-Аксы суурда Хуан-оол кудумчузунун 23 дугаар бажының чанынга эзирик кылаштап чорда, оглу таваржы берген.

—Каяа чордун? — деп, ол шыңгы айтыргаш, ооң харызын-даа манавайн, тоскуклассчы оглунун караанче шанчыпкан.

Оглун үргүлчү хилинчек-

теп этээр аданың ол үүлгедии анаа чаңчыл болу берген. Тырткан таакпызының одун оглунун кызыл эьдинге өжүрери, дүне удуп чыгкан оглун оттургаш, мергелер (физзарядка) кылдыртыры — адазының кижизидилгезиниң бир хевирин. Бир катап эзирик ада оглунун кырынче шаажаң аякты октаптарга, ооң кулаан балыглаан, хөй хан төлүп берген.

Бо чылдың январь 28-те А. Демчик бажыңына 20 шак үзінде эзирик чедип келген. Ол холунга бижек тудуп алгаш, кадайындан арага негеп эгелээн. Бир эвес ооң негелдезин күүсетпес болза, шуптунарны

Адалар болгаш уруглар

өлүрүп каар мен деп кыжыган. Кадайы Чинчи Өлчейовна ашааның кыжаныындан корткаш, араганы бергеш, уруглары-биле кады төрээниң бажыңына хонары-биле чорупкан.

37 харлыг Алекс Демчик РФ-тин Кеземче хоойлузунун 119 чүүлү (өлүрөринге азы кадыкка аар кемдээшкин чедиреринге кыжанышкын дээш) база 156 чүүлү-биле (төлүн кижизидер талазы-биле ада хүлээлгезин күүсетпезни дээш) буруудаттырган. Кеземче херезн Мөңгүн-Тайга кожунунун федералдыг судунга көргөн. Судаттырган кижиге бодунун бурузун долузу-биле бадыткап, хүлээп алган.

Содаачы-адагы суд бир чылда хосталгазын казып, шенелдеге шийткен.

У. ДАМБА,
Мөңгүн-Тайга кожунунун прокурору.

Суд залындан

Россия Федерациязының Күрүне кызыгаары ок-боолуг хоойлу езугаар эвес эртип келген Моолдун кызыгаар камгалалының үш шериг албанныглары Тыва Республиканы Дээди суду аңгы-аңгы чылдарда хосталгазын казып шийткен. «Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 30 чүүлүгө үндээлээш, административтиг чурум езугаар Тываның депискээринге оларны туткан.

Бо чылдың май 11-де моол кызыгааржы лейтенантын болгаш старшинаы боолап өлүрген, харысалгадан чайлаары-биле ийн шериг эжин эдертп алгаш, ок-боо-биле чепсегленгеш, боттарының шериг албаны эрттирип турган черин каапкаш, Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарын үрөп кирген.

Дескен ырбакчылар Өвүр кожунунун депискээринге, тайгага үш хүн чаштынып чыткан. Улуг-Хем кожунун иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары республиканың Иштики херектер яамызының, ОМОН-нун болгаш өске-даа эрге-хоойлу камгалаар органаың төлээлери-биле кады истелге-дилеге хемчеглерин ап тургаш, майның 14-те 15 шакта Торгалыг суурдан дескен кижиниң бирээзин тудуп алган. Ол сес октуг Макаров пистолеттиг болган. Бир хонук эртенде, суурнуң чанында аргадан ийн кызыгаар үрекчизин тыпкаш, тудуп алган. Олардан үш автоматты, 90 окту, радиостанцияны, балдыны, бижекти хавыр-ган. Дескеннерни тудуп ап турда, олар кандыг-даа удурланышкын кылбаан.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң уруувус, кеннивис Чечек Таж-ооловна **ДАПЫНЫ** сөөлү орукче үдежип, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Каа-Хем кожун чыгаргазының даргазы Андрей Александрович Салчакка, кожунунун төп эмнелгезиниң, төп чогадылга бажыңының, кожунунун өөредилге килдизиниң, элээди уругларның спорт школазының, Көк-Хаак болгаш Сарыг-Септин №1, 2 школаарының коллективтеринге, эш-өөрүвүске болгаш төрелдеривиске четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ээзи, уруу, кады төрээнери.

Мээң оглум, Чыраа-Бажы ортумак школазының өөреникчизи 15 харлыг **Сергей Михайлович МОНГУШ** айыыл-халапка таварышкаш, бистиң аравыстан чарлып чоруткан. Оглуну сөөлүг орукче үдээринге дузалашкан төрелдеривиске, чоок кижилеривиске, чаңгысклассчыларына, ылангыя суурнун Титова кудумчунда кожалары-выска четтиргенивисти илередип тур бис.

Авазы, төрелдери.

«Кашпал»

кооператив дүшкен

Бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң шийтпиринге үндөзилеп, Тес-Хем кожунунун Ак-Эрик сумузуңун «Кашпал» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативиниң 2005 чылдың август 1-ден эгелеп дүшкенин дыңнатты-выс.

ШЫН

е-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** иштител-политтиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур килдизтери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7539. Чагыг 85.

АГАР САНЬВИС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Пардалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының депискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткөзөн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Пардалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Штепанов-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Аялтыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңадыгылары дээш авторлар боттары харыялар.